

А. Ф. Радченко, К. Н. Баліна, І. А. Тригуб

У КРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Підручник для 7 класу загальноосвітніх
навчальних закладів з навчанням мовами
національних меншин

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

Минувшина України
у фольклорі

7

І ожива історія народу...

31

Київ
«Грамота»
2008

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України № 1/11-713 від 04.03.2008 р.)

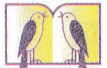
УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ:

— знаю і визначаю

— знаю і розумію

— розповідаю і пояснюю

— творче завдання

Радченко А. Ф., Баліна К. Н., Тригуб І. А.

Українська література. Підручн. для 7 кл. загальноосвіт. навч. закл. з навч. мовами нац. меншин. — К.: Грамота, 2008. — 256 с.: іл.

ISBN 978-966-349-169-1

Підручник написано відповідно до вимог Державного стандарту освіти та чинної програми з української літератури для загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням мовами національних меншин. У ньому вміщено біографічні довідки про письменників, відомості з теорії літератури, програмові художні твори, а також розгалужений методичний апарат.

У підручнику враховано затверджені МОН України «Державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів», тому він допоможе семикласникам підготуватися до різних форм моніторингу навчальної діяльності.

ББК 83.3(4Укр)я721

© Радченко А. Ф., Баліна К. Н.,
Тригуб І. А., 2008
© Видавництво «Грамота», 2008

ISBN 978-966-349-169-1

**ШАНОВНІ
СЕМИКЛАСНИКИ!**

У кожного з нас є рідна мова. Саме болгарською або татарською, угорською або російською, польською або єврейською чи багатьма іншими мовами звучала для вас колискова. Уперше своєю рідною мовою ви сказали слова, найдорожчі для кожної людини на землі, — мама, сонце, Батьківщина. Завжди пам'ятайте, у нас є не тільки батьківська оселя, а й великий дім, у якому ми живемо, — це наша Україна.

Підручник, який ви тримаєте в руках, допоможе вам здобути знання з української літератури, пізнати її красу. Він створений для того, щоб відчутти, як художнє слово відобразило роки зародження української державності, історичної боротьби за рідну землю, розкрило неповторність української пісні, українського слова, української душі.

Оволодіваючи українською мовою та літературою, ви зануритеся в історичну минувшину нашої Вітчизни, дізнаєтеся про національні традиції, святині, побут і життя народу.

Поринувши в чарівний світ художнього слова, ви поглибите свої уявлення про літературу як мистецтво слова, розвинете творчу уяву, відчуєте потребу пізнати проблеми існування людини, які порушують письменники в художніх творах.

На уроках літератури ви вивчатимете визначні твори відомих майстрів української прози й поезії, імена яких увійшли до золотого фонду не лише вітчизняної, а й світової культури.

Ми переконані, що ви відкриєте для себе силу таланту геніальних творів Т. Шевченка та І. Франка; відчуєте тонкий ліризм поезій А. Кримського та М. Сингаївського; разом із мужніми героями повісті А. Чайковського поринете в сиву козацьку давнину і, затамувавши подих, під брязкіт козацьких списів і шабел спостерігатимете за звитяжною боротьбою козаків, а маленький персонаж гумористичної новели С. Васильченка викличе у вас світлу сердечну усмішку.

Щоб зрозуміти легенду, повість, оповідання чи вірш, які подані в дручнику, потрібно оволодіти необхідними вміннями й знаннями. апитання та завдання до художніх текстів, міні-тести, кросворди допоможуть вам засвоїти прочитане.

Для кращого осмислення літературних явищ і фактів, пізнання особливостей художнього твору, початкового розуміння основ віршування подаються поняття з теорії літератури, а літературознавчий повничок збагатить ваші знання.

Оскільки сприйняття учнями поетичного твору супроводжується певними труднощами, пропонуємо спеціальну рубрику «Аналізуємо поетичний твір».

Для розкриття таємниць художнього слова вам, шановні семикласники, стануть у нагоді матеріали рубрик: «Чи знаєте ви, що?», «Запам'ятайте!», «Пригадайте!», «Мовна скарбничка».

Сподіваємося, що для вас будуть цікавими й матеріали рубрики «Міжпредметні зв'язки», у якій ідеться про роль і місце вітчизняних творів у загальному літературному процесі, їхні зв'язки з культурами інших народів світу.

У кінці кожного підрозділу є список літератури для самостійного читання, яка, сподіваємося, викличе у вас бажання ще більше читати й пізнавати світ.

Людина, яка багато й вдумливо читає, не лише поглиблює свої знання, розширює світогляд, збагачує духовний світ, а й учиться самостійно мислити, аналізувати, образно висловлювати свої думки.

Друзі, запам'ятайте слова відомого українського педагога Василя Сухомлинського: «День без думки, без читання — даремно прожитий день». Тож нехай зустрічі з цікавими книжками та їхніми героями приносять вам радість і задоволення, сприяють духовному розвитку!

Бажаємо щасливої дороги у світ української літератури!

Автори

МИНУВШИНА УКРАЇНИ У ФОЛЬКЛОРІ

Народні думи

Історичні пісні

Народні балади

Задарма в пісні твоїй ллється туга,
І сміх дзвінкий, і жалощі кохання,
Надій і втіхи світляная смуга?

І. Франко

Чи задумувалися ви над тим, чому фольклор упродовж століть жи-
не згасає, приваблює людей і дає їм наснагу? Чому кожний народ від давніх
сів уважає його безцінним скарбом і ревно оберігає усну народну творчість?

Раніше ви вже ознайомилися з такими жанрами фольклору, як казки,
іказки, прислів'я, а також вивчали їхні кращі зразки, представлені в україн-
ській культурі й у творчості інших народів світу. На уроках літератури, коли ми
воримо про Грецію, то згадуємо поеми Гомера «Іліаду» та «Одіссею»; при згад-
про Німеччину виникають асоціації, пов'язані з «Піснею про Нібелунгів»; про
ранцію — з «Піснею про Роланда», а спогад про східних слов'ян пробуджує в
ві образи билинних богатирів.

Отже, фольклор безсмертний, оскільки є історією народу, висловленою в
етичній формі, виявом його освіченості, світогляду, свідченням про ідеали,
актер і мораль населення будь-якої країни. Це — своєрідний колективний
ртрет народу у світовій культурі. У фольклорі живуть вічні, завжди актуальні
ї, які живлять свідомість сучасників.

Хто не знає свого минулого, той не вартий майбутнього. А минуле оживає
редусім у пісні. Адже життя окремої людини і всього народу завжди супрово-
ується пісенною творчістю, яка відображає все найістотніше. Саме тому
енна спадщина свідчить про обдарованість народу, а пісня — як і мова — є ос-
вою духовного життя кожної нації.

Пригадайте інформацію, отриману на уроках історії. Від початку існування
дства його трудова діяльність перепліталася магічними діями й обрядами
словесно-пісенним супроводом. На думку багатьох учених, говорити й співати
то одним дійством. Із практичної діяльності виокремився **обрядовий фольк-**
р. Його найдавніші зразки — колядки про народження світу й світове дерево та
дрівки — були величальними піснями силам природи та її Творцеві, які побу-
вали на наших землях задовго до Різдва Христового. Нині ми сприймаємо їх як
очисті пісні високій культурі наших предків, як гімн їхньому художньо-філо-
фському мисленню, як свідчення давності українського народу.

Поступово з обрядового фольклору виокремився **необрядовий фольклор**,
формувався три основні роди: **епос**, **лірика** та **драма**.

До **епосу** (грец. розповідь), окрім казок, легенд, переказів, сказань і притч, на-
жать певні жанри пісенного фольклору. Це так званий **ліро-епос: думи, істо-**
чні пісні, балади тощо. У процесі розвитку ці жанри епосу набули ознак лірики,

нашого народу в скарбницю світової культури.

«Україна стане новою Елладаю», — писав німецький поет Й. Гердер, беручи
до уваги високий рівень розвитку українського пісенного фольклору.

Народна пісня — це насамперед історія української землі та невмирущість
народного духу, глибинний світ реального життя й боротьби, світ надій і споді-
вань, які не покидають людину і в найтяжчі хвилини. Як сказав відомий україн-
ський письменник М. Стельмах: «Пісня супроводжує українця від колиски до мо-
гили, бо не було значної події в житті народу, немає такого людського почуття,
яке б не озвалось в українській пісні чи ніжністю струни, чи рокотанням грому.
Український народ створив так багато пісень, що, якби кожного дня вивчати
одну нову пісню, на вивчення всіх не вистачило б людського життя».

Уявно помандруємо на двісті років назад. На межі XVIII–XIX ст. у Європі
утверджувалося розуміння того, що основним творцем історії є народ. Виникав
інтерес до всього, що пов'язано з його життям: до побуту, звичаїв, мови. У віршах
поетів-романтиків звучали заклики припасти до джерел уснопоетичної творчос-
ті, щоб через пісню пізнати свій та інші народи.

У друкованих виданнях багатьох країн з'явилися статті про мистецтво різ-
них народів, переклади зразків того чи іншого фольклору. Світ завмер у поди-
ві перед таким мистецьким явищем, як народна поезія слов'ян, і одностайно
відав першість українській пісні та думі.

1. Що називають *фольклором*:
 - а) минуле народу;
 - б) усну народну творчість?
2. У перекладі з англійської мови слово *фольклор* означає:
 - а) народну мудрість, знання;
 - б) приказки, прислів'я.
3. Найдавнішим видом фольклору є:
 - а) обрядовий;
 - б) необрядовий.
4. Назвіть жанри обрядового фольклору.
5. Перелічіть роди необрядового фольклору.
6. Назвіть найвизначніші пам'ятки світового фольклору.

7. Відновіть відповідності між першою та другою колонками:

«Іліада»	Німеччина
«Пісня про Роланда»	Франція
«Пісня про Нібелунгів»	Греція

8. Пригадайте приказки й прислів'я, у яких відображено минувши-
ну України.
9. Чому балади, історичні пісні та думи називають *ліро-епічними*
жанрами?
10. Коли в Європі зріс інтерес до фольклору? Які відомі вам факти
свідчать про визнання українського фольклору у світі?

11. Підготуйте повідомлення на тему: «Відображення певної істо-
ричної події України у фольклорному творі».
12. Як ви розумієте рядки поетичного твору І. Франка, використані
в епіграфі?

Багато українських художників у різний час ілюстрували світову літературну класику. Серед них – батько і син Георгій та Сергій Якутовичі – відомі українські художники-графіки, майстри книжкової ілюстрації, лауреати Державної премії України імені Т. Г. Шевченка.

Роботи Георгія Якутовича витончено і граціозно відтворюють глибинні відчуття історії, поезію суб'єктивного сприйняття історичних подій і фактів.

У 1972 р. художник створив цикл ілюстрацій до повісті І. Франка «Захар Беркут». За своєю структурою вони подібні до рельєфів, ніби вибитих на схилах Карпатських гір. Героїчні сторінки зв'язної історії України втілилися в образи, які стали класичними взірцями українського мистецтва.

У 2000 р. Сергій Якутович виконав ілюстрації до французького епосу «Пісня про Роланда», у яких майстерно передав дух середньовічного епосу. У цих ілюстраціях особливо вражає складне переплетення форм і складок одягу. Вони нагадують нам середньовічні «плетені» орнаменти, якими прикрашали древні рукописні книги.

Юлій Шейніс – незрівнянний майстер у мистецтві книжкової графіки. Він створив велику серію чудових ілюстрацій до поеми Гомера «Іліада». Вони виконані в силуетній манері, майже як давньогрецький вазопис. Обличчя героїв схожі на тогочасні театральні маски.

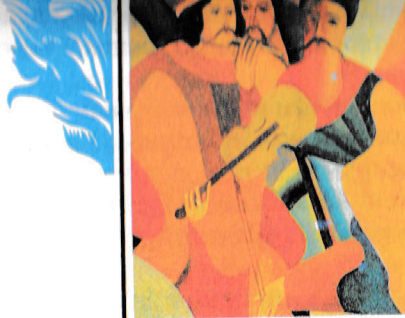
Уважне вивчення літературних творів, творча уява та добра обізнаність художників з історією мистецтва різних епох стали підґрунтям для створення цих шедеврів.

Ілюстрація
С. Якутовича
до «Пісні про Роланда»

Ілюстрація Ю. Шейніса
до поеми Гомера «Іліада»

Наша дума, наша пісня
Не вмре, не загине...
От де, люде, наша слава,
Слава України!

Т. Шевченко

Українські думи – відомі в усьому світі. Ще в 40-і роки XIX ст. в Європі їх характеризували як найоригінальніший і найбагатший жанр слов'янського фольклору. Лондонський журнал «Міжнародний кварталний огляд», публікуючи у 1841 р. велику статтю про український епос, відзначав: «Українські думи – явище настільки оригінальне, що в Англії і Європі його ні з чим порівняти».

Жанр думи сформувався в середині XV ст., але своїм корінням сягає традицій епічної творчості періоду Київської Русі.

Головні герої дум – славні лицарі-козаки, які борються проти поневолювачів, а місцем дії є запорізький степ, Чорне й Азовське моря, турецька галера, з якої тікають невільники; квітучі українські села, де разом із козаками билися й селяни, які відстоювали особисту свободу та права. Герої дум протиставлені тим, хто колонізував Україну.

Отже, **думи** – це великі пісенно-розповідні твори, з нерівноскладовими рядками, переважно героїчного змісту, які розповідають про важливі події в історії України, які виконуються народними співцями речитативом (співом-декламацією) під акомпанемент кобзи, ліри або бандури.

На початку XIX ст. видатний український учений М. Максимович (перший ректор Київського університету) розмежував історичні пісні та думи. Цей термін у світовій літературі тепер вживається тільки на означення специфічних українських народних епічно-ліричних творів.

Слово *дума* побутувало в українців, росіян і поляків у різних значеннях. Так, у російській поезії XIX ст. думою називали вірші філософсько-історичного змісту («Дума» М. Лермонтова).

Чи знаєте ви, що?

Як свідчать найдавніші джерела, кобза була найпоширенішим і найулюбленішим музичним інструментом українців.

У стародавньої кобзи було тільки три струни; її постійно вдосконалювали і вже в XIX ст. кількість струн і приструнків (коротких струн) збільшилася до сорока п'яти!

Виконавців дум називають кобзарями, лірниками або бандуристами.

а) про боротьбу проти турецько-татарських загарбників і турецьку неволю («Маруся Богуславка», «Втеча трьох братів з города Азова, з турецької неволі», «Козак Голота», «Самійло Кішка» та ін.);

б) про Визвольну війну українського народу проти польського панування та про добу Гетьманщини («Хмельницький і Барабаш», «Іван Богун», «Корсунська битва», «Повстання після Білоцерківського миру» та ін.);

в) соціально-побутові думи, де відображені козацький побут, родинні стосунки, моральні закони в громаді («Проводи козака», «Вдова і три сини», «Сестра і брат» та ін.).

У думах переважає розповідне начало, хоча ліричний струмінь дуже сильний. Важливими є ліричні відступи, у яких виконавці додають нові слова й мелодії (тобто імпровізують). Основне в думі — це зміст, відповідно до якого кобзар пристосовує мелодію, вимовляючи слова чітко, емоційно, навіть драматично, а музичний супровід ніколи не приглушує спів. Майстерне виконання надзвичайно зворушує слухачів.

За композицією дума відрізняється від інших видів поетичної народної творчості. У ній виокремлюють три частини:

1. Зачин (заспів), або, за кобзарською термінологією, «заплачка». Переважно в зачині називають місце події та головних героїв;
2. Розповідь про події (ведеться повільно, з частими ліричними відступами);
3. Кінцівка (по-кобзарськи «славословія») — це проголошення слави героям, побажання добра народові.

У думі немає поділу на строфи (куплети). Замість них можна виокремити рядки, які називають *періодами*, або *тирадами*, об'єднані певною завершеною думкою та інтонаційно.

Кількість складів кожного з рядків — різна, частіше — від чотирьох до двадцяти. Вони можуть єднатися римою.

Дума — складний жанр для виконання. Адже це сольний спів, і кобзар повинен мати хист до імпровізації та ще й супроводжувати свій спів грою на інструменті.

Кобзар Остап Вересай

Тому для виконання такого своєрідного твору, як дума, потрібні були спеціально підготовлені митці.

Першими виконавцями дум стали їхні творці — козаки, учасники воєнних походів; згодом — народні співці, які втратили зір у бою чи в полоні.

Як і в кожному ремеслі, у кобзарстві були майстри й учні. У XVIII ст. виникла така традиція: майстер навчав декількох хлопців протягом двох-трьох років і випускав у люди. Так виникли професійні кобзарські школи — своєрідні братства. У XIX ст. найталановитішими виконавцями дум були Іван Стрічка, Андрій Шут, Остап Вересай; у XX ст. — Федір Кушнерик, Єгор Мовчан, Павло Носач та ін.

Одним із найвідоміших кобзарів був **Остап Вересай**, який народився на Черкащині в сім'ї незрячого музики-скрипаля. У чотири роки хлопчик також утратив зір.

Остап Вересай виконував думи в манері речитативної декламації в супроводі кобзи. Він належав до співців-імпровізаторів, які постійно привносили зміни до виконуваного твору. Майстерність і артистизм О. Вересая справляла на слухачів незабутнє враження. Тарас Шевченко подарував йому свого «Кобзаря» з дарчим написом.

У 1875 р. в Петербурзі було організовано кілька концертів О. Вересая, що мали величезний успіх. Він став відомим і в Західній Європі.

Так, професор Сорбонни¹, майбутній міністр освіти Франції А. Рамбо порівнював думи Вересая з «Одіссеєю», а самого кобзаря називав «прямим спадкоємцем Бояна». Французький учений-славист Луї Леже, прослухавши думи Вересая, був настільки вражений ними, що вивчив, а згодом почав викладати українську мову у вищому навчальному закладі «Колеж де Франс».

Італійський учений С. Губернатіс писав про Вересая: «Його спосіб оповідати про своє життя викликає враження, що це говорить Нестор або Геродот».

Кобзарі були носіями волелюбних традицій народу, формували громадянську свідомість людей. Вони оспівували те, що хвилювало їх до глибини душі. Кобзарство — безцінна сторінка історії українського народу. Нині воно набуло великої популярності. Капели й ансамблі кобзарів існують при філармоніях, будинках народної творчості, музичних училищах.

Історію сучасного кобзарства потрібно творити сьогодні. Тому в країні щорічно проводяться кобзарські конкурси і фестивалі. Це прекрасна можливість для знайомств, спілкувань, обміну думками й досвідом, показу талантів молодих кобзарів. Примножуючи багаті виконавські традиції минулого, вони вдосконалюють свою майстерність, збагачують репертуар.

Народні музичні інструменти

Ансамбль «Козачок» Київської дитячої музичної школи № 4 ім. Д. Шостаковича

¹ Сорбонна — один із найстаріших науково-навчальних центрів Франції, частина Паризького університету.

тиріччі діє слова «Кобзарська наука» — цілоше джерело, наповнене духом одної козацької пісні та кобзарської думи.

До опанування грою на бандурі залучають хлопців віком від 9 років. Раїнські юнаки повертають одну з найвищих національних духовних традицій, ім'я якій — Кобзарство.

Ім'я *Боян* стало прозивним, тобто власна назва перетворилася на загальну. Боян — видатний співець-дружинник часів Київської Русі другої половини XI — початку XII ст., який возвеличував «віщим співом» князів і подвиги воїнів.

Його ім'я шанобливо згадує автор «Слова о полку Ігоревім», називаючи «внуком Велеса» (пригадайте, що ви знаєте про це давнє божество). Це ім'я виявлено навіть в одному з написів на стіні Софійського собору в м. Києві.

Запам'ятайте!

Художні особливості дум

Для дум характерні:

- ◆ повільна, докладна розповідь;
- ◆ постійні епітети (*чисте поле, вороний кінь, битий шлях, бідні невольники, тихі води* тощо);
- ◆ повтори;
- ◆ дієслівні римування (*грає—потопає*);
- ◆ риторичні оклики, запитання, звертання;
- ◆ здрібнілі форми типу: *миленький, рідненький*;
- ◆ архаїзми¹;
- ◆ паралелізми.

Чи знаєте ви, що?

Достовірні відомості про народних співців-музик України дійшли до нас із XVIII ст.

Цікавою є доля Григорія Любистка, який був бандуристом, виконавцем народних пісень у дочки Петра I — цесарівни Єлизавети. Бандурист прагнув повернутися до рідного краю і в грудні 1730 р. утік в Україну. Його спіймали в Києво-Печерській лаврі й повернули назад.

Потім Григорій Любисток грав і співав у Петербурзі багато років. За багаторічну вірну службу при царському дворі йому було даровано дворянство і присвоєно військове звання полковника.

Кобзарство — оригінальне явище в українській культурі. Спробуймо віднайти аналогії у фольклорі інших народів.

¹ Архаїзми (від грец. стародавній) — слово чи мовний зворот, що на даному етапі вийшли з активного вжитку.

Стародавній Греції. Співав у супроводі музичних інструментів: ліри, кіфари, формінги.

Акин — у казахській, каракалпацькій і киргизькій літературах — це співак, який у супроводі домбри виконує свої пісні перед народом або ж виступає в айтисі¹.

Ашуг — народний співак, поет на Кавказі. Свої вірші він читає співучо, під звуки народного струнного інструмента.

1. Думи належать до творів:
а) епічних; б) ліричних; в) ліро-епічних.
2. Як виконуються думи:
а) співом; б) речитативом; в) розповіддю?
3. Що називають *думою*?
4. Чим відрізняється дума від інших видів поетичної народної творчості?

5. Які ви знаєте українські думи?
6. Знайдіть зайві слова в реченні: «Виконавців дум називають кобзарями, лірниками, співаками, казкарями, бандуристами».
7. На які групи можна поділити думи за змістом?
8. Наведіть приклади дум, які належать до різних груп.
9. Якою є будова думи?

10. Із якими жанрами світового фольклору можна порівняти думи?
11. Тарас Шевченко назвав свою збірку віршів «Кобзар». Подумайте, яку думку хотів донести цією назвою поет. Чи свідчить вона про повагу Т. Шевченка до думи, її традицій? Відповідь аргументуйте.

12. Підготуйте розповідь на тему: «Сучасне кобзарське мистецтво України».

ДУМА ПРО МАРУСЮ БОГУСЛАВКУ

Що на Чорному морі,
На камені біленькому,
Там стояла темниця кам'яная.
Що у тій-то темниці пробувало
сімсот козаків,

Бідних невольників.
То вони тридцять літ у неволі
пробувають,

Божого світу, сонця праведного
у вічі собі не видають.

¹ Айтис — пісенне змагання акинів.

Ліра

Маруся, попівна² Богуславка,
 Приходжає,
 Словами промовляє:
 «Гей, козаки,
 Ви, біднії невільники!
 Угадайте, що в нашій землі
 християнській за день тепера?»
 Що тоді бідні невільники зачували,
 Дівку-бранку,
 Марусю, попівну Богуславку,
 По річах познавали,
 Словами промовляли:
 «Гей, дівко-бранко,
 Марусю, попівно Богуславко!
 Почім ми можем знати,
 Що в нашій землі християнській
 за день тепера?»
 Що тридцять літ у неволі пробуваєм,
 Божого світу, сонця праведного
 у вічі собі не видаєм,
 То ми не можемо знати,
 Що в нашій землі християнській
 за день тепера».

Тоді дівка-бранка,
 Маруся, попівна Богуславка,
 Тее зачуває,
 До козаків словами промовляє:
 «Ой козаки,
 Ви, біднії невільники!
 Що сьогодні у нашій землі
 християнській Великодняя субота,
 А завтра святий празник, роковий
 день³ Великдень⁴».

То тоді ті козаки тее зачували,
 Білим лицем до сирої землі
 припадали,

Дівку-бранку,
 Марусю, попівну Богуславку,
 Кляли-проклинали:
 «Та бодай ти, дівко-бранко,
 Марусю, попівно Богуславко,
 Щастя й долі собі не мала,

Козацька бандура

¹ Бранка — полонена.

² Попівна — попова дочка.

³ Роковий день — день, що буває раз на рік.

⁴ Великдень — християнське свято на честь воскресіння Ісуса Христа.

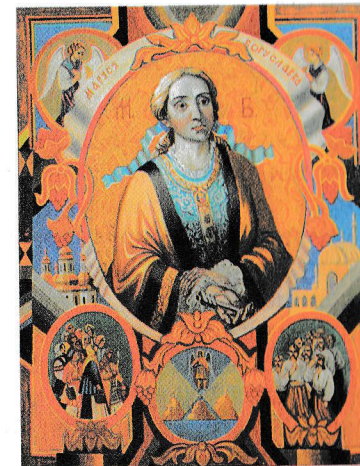
То тоді дівка-бранка,
 Маруся, попівна Богуславка,
 Тее зачувала,
 Словами промовляла:
 «Ой козаки,
 Ви, біднії невільники!
 Та не лайте мене,
 не проклинайте,
 Бо як буде наш пан турецький
 до мечеті¹ від'їжджати,
 То буде мені, дівці-бранці,
 Марусі, попівні Богуславці,
 На руки ключі віддавати;
 То буду я до темниці приходжати,
 Темницю відмикати,
 Вас всіх, бідних невільників, на волю
 випускати».

То на святий празник, роковий день
 Великдень,
 Став пан турецький до мечеті
 від'їжджати,
 Став дівці-бранці,
 Марусі, попівні Богуславці,
 На руки ключі віддавати.
 Тоді дівка-бранка,
 Маруся, попівна Богуславка,
 Добре дбає, —
 До темниці приходжає,
 Темницю відмикає,
 Всіх козаків,
 Бідних невільників,
 На волю випускає
 І словами промовляє:
 «Ой козаки,
 Ви, біднії невільники!
 Кажу я вам, добре дбайте,
 В городи християнські утікайте,
 Тільки, прошу я вас, одного города
 Богуслава не минайте,
 Моему батьку й матері знати
 давайте:
 Та нехай мій батько добре дбає,
 Грунтів, великих маєтків нехай
 не збуває,

¹ Мечеть — мусульманський храм.

Бандура

Ф. Гуменюк. Маруся Богуславка

Кобза

Та нехай мене, дівки-бранки
 Марусі, попівни Богуславки,
 З неволі не викупає,
 Бо вже я потурчилась,
 побусурменилась
 Для розкоші турецької,
 Для лакомства нещасного!
 Ой визволи, Боже, нас всіх, бідних
 невольників,
 З тяжкої неволі,
 З віри бусурменської,
 На ясні зорі,
 На тихі води,
 У край веселий,
 У мир хрещений!
 Вислухай, Боже, у просьбах щирих,
 У нещасних молитвах
 Нас, бідних невольників!

Аналізуємо поетичний твір

«Дума про Марусю Богуславку» — одна з перлин українського народного поєсу. Вона розповідає про турецьку неволю, страждання невольників і їхню втечу в рідний край.

Центральний персонаж думи — Маруся Богуславка — узагальнений образ української жінки, створений народом. У думі з історичною вірогідністю змальовано долю вродливої полонянки. Потрапивши в турецьку неволю, вона змушена була стати дружиною «пана турецького», «потурчилась», «побусурменилась». Однак у душі Маруся зберігає любов до рідного краю, звичаїв, шанує християнську віру, тому й зважається на патріотичний вчинок. На Великодне свято вона допомагає втекти з полону козакам-невільникам. Проте сама жінка потрапляє в дуже складну життєву ситуацію. Імовірно, Маруся могла б утекти разом із козаками «в рідні і серцем оплакані краї та землі», але не зважилася на цей крок.

Образ Марусі Богуславки приваблює своїм патріотизмом і силою духу. Вона — одна з тих жінок, які піднесли до високого розуміння інтересів народу. У думі засуджується фізичне й духовне насильство, несправедливість і зло.

Чи знаєте ви, що?

За мотивами «Думи про Марусю Богуславку» І. Нечуй-Левицький написав пісенно-етнографічну п'єсу, П. Куліш створив за даним сюжетом ліро-епічну поему «Маруся Богуславка», а М. Старицький — історичну драму. Окремі мотиви з «Думи про Марусю Богуславку» у XVIII ст. були використані в англійській драматургії, де інтерес до військової звитяги козацтва викликав також зацікавленість і українським фольклором. Існує переклад цієї думи французькою мовою.

1. Які події з історії України знайшли відгомін у «Думі про Марусю Богуславку»?
2. Визначіть тему «Думи про Марусю Богуславку».
3. Яка головна думка твору?
4. Як Маруся потрапила в турецьку неволю?
5. Визначіть композиційні елементи цього твору.

6. Знайдіть у тексті думи:
 - а) постійні епітети;
 - б) повторювані рядки.
 Для чого вони вжиті?
7. Які риси характеру людини прославлені в образі Марусі Богуславки?

8. Аналізуючи текст думи, поміркуйте, чи могла доля Марусі Богуславки скластися по-іншому? Відповідь аргументуйте.
9. У чому суперечливість образу Марусі Богуславки? Чи можна сказати, що цей образ є оптимістичним і трагічним водночас?
10. Що засуджує народ у «Думі про Марусю Богуславку»?
11. Доведіть, що цей твір є думою.

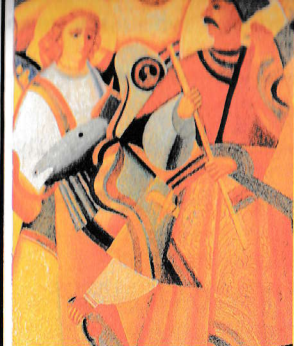

12. Знайдіть спільні риси характеру в Марусі Богуславки і реальної історичної постаті Роксолани — з однойменного кінофільму.

Рекомендована література

1. Гоголь М. Про малоросійські пісні / Твори в 3-х т. — Т. 3. — К., 1953.
2. Рильський М. Героїчний епос українського народу. — К., 1992.
3. Кирдан Б., Омельченко А. Народні співці-музиканти на Україні. — К., 1980.
4. Кобзарі. — К., 1980.
5. Лавров Ф. Кобзарі: Нариси з історії кобзарства України. — К., 1980.
6. Нудьга Г. Українська пісня у світі. — К., 1985.
7. Таємниці віків. Українські народні думи, легенди, перекази, пісні, казки. Навчальний посібник / Упорядник О. Г. Мукомела. — К.: Грамота, 2001.
8. Українські народні думи та історичні пісні. Гроїчний епос: Збірник [Для серед. та ст. шк. віку] / Передм. та підготов. навч.-метод. матеріалів О. Мошки. — К.: Шкала, 2005.
9. Українські народні пісні / Упоряд. В. Єсинка. — К.: Техніка, 2005.

ПІСНІ

Це народна історія, жива, яскрава, сповнена барв істини, історія, яка розкриває все життя народу.

М. Гоголь

Найпоширенішим жанром фольклору є **пісні** — невеликі усні віршовані твори, призначені для співу. Українці мають їх тільки записаних (без варіантів) понад 200 тисяч.

Усіх, хто захоплювався українською піснею, приваблювали не тільки досконале поєднання в ній слів і мелодії, настроїв, ритм, вогнистий темперамент і задушевність, а й ідейна спрямованість, висока моральність, волелюбність і віра в майбутнє.

Образно кажучи, усі народні пісні можна було б назвати історичними, оскільки кожна з них відтворює те чи інше явище народного життя, якийсь період історії.

Історичні пісні виникли приблизно в середині XV ст., однак найбільшого розвитку досягли в XVII–XVIII ст. — в епоху козаччини в Україні. Основні теми історичних пісень: подвиги реальних героїв, козацька відвага, вірність Батьківщині, обов'язку й товариству, готовність до самопожертви заради громадського добра («Пісня про Байду», «За Сибіром сонце сходить», «Ой Морозе, Морозену...»); події селянсько-козацьких повстань під керівництвом Я. Остряниці, С. Сулими, Павлюка; оспівування героїв Національно-визвольної війни 1648–1654 рр. під проводом Б. Хмельницького.

Пісні XVIII ст. відображали боротьбу проти національного та соціального гніту месників-опришків, О. Довбуша; події Коліївщини та возвеличували її героїв — М. Залізняка й І. Гонту.

Історичній пісні притаманні елементи художнього вимислу, ліричні й філософські роздуми. Загалом цей пісенний жанр правдиво відтворює народні погляди на історичні події та діяльність відомих осіб.

Отже, **історичні пісні** — це один із жанрів фольклору, у якому розповідається про конкретні історичні події чи реальних історичних осіб і висловлюється ставлення народу до цих подій чи героїв. В історичній пісні лірика (стихія почуттів) поєднується з епосом (оповіддю).

За своїм змістом, образами й сюжетами вони близькі до народних дум, але відрізняються від них своєю віршовою формою і манерою виконання.

Історичні пісні свідчать про волелюбний дух українського народу, його художню обдарованість. За словами французького вченого Ш. Сеньобо, іноземці, знайомившись з історичними піснями, сприймали українців як «націю поетів, музикантів, митців, яка назавжди викарбувала свою історію в піснях, а століття незгоди не змогли примусити її мовчати».

Українська пісня пережила всі лихоліття і з глибини віків донесла в наше життя думки й почуття, болі та сподівання народу.

Запам'ятайте!

Для історичних пісень характерні:

- ♦ рівноскладовість вірша (куплетна форма);
- ♦ строфічність римування (рими часто подані за схемами *а б а б* або *а а б б*, хоча й не обов'язково; у найдавніших піснях римування не було взагалі);
- ♦ віршові розміри, типові для інших українських пісень;
- ♦ яскраво виражена епічність.

Чи знаєте ви, що?

Найдавніша згадка про історичні пісні у східних слов'ян належить приблизно до XV ст.

Термін «історичні пісні» в українській фольклористиці почав використовувати М. Гоголь в 30-х роках XIX ст. До цього їх називали разом із думами «козацькі», або «пісні про старовину».

Мотиви українських народних пісень були використані у творчості багатьох композиторів: Й.-С. Баха, Й. Гайдна, В. Моцарта, Ф. Шуберта, Л. Бетховена, Ф. Ліста, А. Дворжака, Ф. Шопена, М. Глинки, П. Чайковського та ін.

У 1982 р. на Міжнародному оперному фестивалі в Німеччині Київський театр опери та балету ім. Т. Г. Шевченка ставив оперу Миколи Лисенка «Тарас Бульба», у якій автор широко використав українські народні мелодії. Коли в останній дії у виконанні оперного колективу прозвучала історична пісня «Засвіт встали козаченьки», у залі овації тривали протягом 18 хвилин.

1. Жанр історичної пісні в Україні почав формуватися в:
а) IX ст.; б) XIII ст.; в) XV ст.
2. Історичні пісні належать до жанрів:
а) фольклору; б) літератури.
3. Для історичної пісні характерне поєднання елементів:
а) епосу та драми; б) епосу та лірики; в) епосу, лірики й драми.
4. Що називають *піснею*?
5. Сформулюйте визначення історичної пісні.
6. Назвіть героїв історичних пісень.

7. Які події взяті за основу історичних пісень?
8. Які із зазначених імен належать до героїв давньоруських билин, а які до героїв українських історичних пісень: Василь Буслаєв, Ілля Муромець, Іван Гонта, Максим Залізник, Альоша Попович, Устим Кармелюк, Олекса Довбуш, Добриня Микитович, Іван Сулима, Богдан Хмельницький, князь Володимир?
9. Чим відрізняється історична пісня від народної думи? Що між ними спільного?

Свій історичний пісню. Порівняйте обидві жанри фольклору з історичною піснею.
12. Розкажіть про значення історичної пісні.

ОЙ НА ГОРІ ТА ЖЕНЦІ ЖНУТЬ

Ой на горі та женці жнуть, (2)

А попід горою,
Яром—долиною
Козаки йдуть.
Гей, долиною,
Гей, широкою,
Козаки йдуть.

«Гей, вернися, Сагайдачний, (2)

Візьми свою жінку,
Віддай тютюн, люльку,
Необачний!
Гей, долиною,
Гей, широкою,
Необачний!»

Попереду Дорошенко, (2)

Веде своє військо,
Військо Запорозьке,
Хорошенько.
Гей, долиною,
Гей, широкою,
Хорошенько.

«Мені з жінкою не возиться, (2)

А тютюн та люлька
Козаку в дорозі
Знадобиться!
Гей, долиною,
Гей, широкою,
Знадобиться!»

А позаду Сагайдачний, (2)

Що проміняв жінку
На тютюн та люльку,
Необачний!
Гей, долиною,
Гей, широкою,
Необачний!

Гей, хто в лісі, озовися! (2)

Та викрешем вогню,
Та закурим люльку,
Не журися!
Гей, долиною,
Гей, широкою,
Не журися!»

І. Денисенко.
Гетьман Доро-
шенко веде своє
військо Запо-
розьке

Пісня «Ой на горі та женці жнуть» відома ще з XVII ст. Задумана й сповнена бадьорості, вона випромінює чудодійну силу, створює гарний, піднесений настрій. Можливо, саме тому вона і є однією з найлюбленіших народних пісень і нині існує в багатьох варіантах.

У рядках пісні відчутна відвага й водночас тривога. У приспіві звучить величання вольній волі тих, хто обрав шлях ризику, кинув виклик долі. Адже козак — означає вільний, і що на його шляху — одному Богу відомо. Козаки ризикували життям щоденно, але легко, вірячи в удачу. Свій вибір кожен робив сам: кидав усе, що мав у мирному житті, відмовлявся від сімейних радощів, бо розумів, що без волі не буде щастя.

Деякі дослідники вважають, що героями пісні є Михайло Дорошенко й Петро Конашевич-Сагайдачний, козацькі гетьмани першої чверті XVII ст., і що в пісні зображено конкретний похід козаків — хотинський (1621). Козаки прийшли до місця битви спочатку з Дорошенком, а Сагайдачний перебував на той час у Варшаві з дипломатичною місією. Він вирушив до них пізніше, але натрапив на турецький табір і, поранений, переховувався кілька днів у лісі. Коли ж Сагайдачний дійшов до своїх, козаки радо зустріли гетьмана. Існують й інші версії.

Пізніше пісня перестала сприйматись як розповідь про конкретні історичні події, а стала улюбленим козацьким маршем, прославленням козаків-оборонців рідного краю, героїчні подвиги яких назавжди залишилися в пам'яті народу.

1. Події, зображені в пісні, відбуваються в:

а) XVI ст.; б) XVII ст.; в) XVIII ст.

2. Герої пісні — це:

а) месники-опришки; б) селяни-трудівники; в) козаки-оборонці.

3. Рима в пісні подана за схемою:

а) а а б б; б) а б б а; в) а б а б.

4. Які враження викликала у вас пісня?

5. Визначть жанр фольклору, до якого належить твір «Ой на горі та женці жнуть».

6. Сформулюйте тему пісні.

7. Якими рисами наділені головні герої пісні? Хто з героїв вам найбільше сподобався? Чому?

8. З якими історичними подіями пов'язана пісня «Ой на горі та женці жнуть»?

9. Яка головна ідея пісні?

10. Доведіть, що народна пісня «Ой на горі та женці жнуть» є історичною.

11. Зробіть повідомлення на тему: «Значення в історії України Петра Конашевича-Сагайдачного».

12. Підготуйте виразне декламування пісні.

Рекомендована література

1. Історичні пісні. — К., 1961.

2. Короленко В. Слепой музыкант. — Гл. II, разд. XII. — К., 1984.

3. Григор'єв-Наш Г. Історія України в народних думах і піснях. — К., 1993.

Баладонька-загадонька.
І. Драч

Скарбниця балад українського народу — одна з найбільших у світовому фольклорі. Нині в ній міститься понад 300 сюжетів.

На нашій землі ще за доби Київської Русі звучали пісні-балади. Однак найактивнішим періодом їхнього створення були XV–XVII ст., коли баладні сюжети народжувалися в умовах боротьби народу із завойовниками.

Народна балада — це вид народнопісенної творчості, що зображує героїчні або незвичайні фантастичні події переважно трагічного характеру, через які відтворюються гострі переживання дійових осіб.

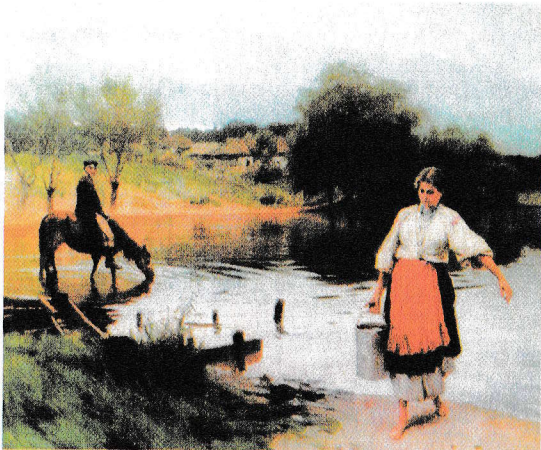
За своїм змістом, образами й віршованою формою українські народні балади близькі до російських і білоруських. За формою балада подібна до ліричної пісні. Проте, на відміну від неї, балада має сюжет — епічну (розповідну) основу, що споріднює її з легендами. Цей жанр називають *епічною піснею*. Балада — порівняно короткий твір. Вона не дає детального аналізу поведінки людей. Для балади характерний лаконізм, події відображаються дуже коротко, як правило, не мають національного чи загальнодержавного значення. Цим вона відрізняється від билин, дум та історичних пісень. Кількість дійових осіб обмежена зазвичай до двох-трьох. У баладах домінують сімейний побут і картини з особистого життя.

За тематичним спрямуванням балади можна умовно розділити на *історичні, соціально-побутові, про родинні взаємини та кохання, про сирітську та вдовину долю*.

До *історичних балад* належать ті, у яких зображено боротьбу українського народу проти загарбників. Деякі твори такого типу є витвором народної фантазії, інші мають реальну життєву основу («В Цариграді на риночку», «Ой з-за гори високої»).

В українському фольклорі існує багато балад *родинно-побутового характеру*. У них відтворено конфлікти і драми між подружжям, батьками та дітьми, свекрухами й невістками («Ой чиє ж то жито, чиї ж то покоси»).

У творах *про родинні взаємини та кохання* зображено трагедії й

М. Пимоненко. На річці (Фрагмент)

конфлікти між закоханими («Ой не ходи, Грицю...», «У Києві на риночку»), їхніми батьками («Оженила мати неволею сина»).

Окремий цикл становлять балади про гірку *сирітську та вдовину долю*. У них висуджується насильство, егоїзм, скупість і бездушність, відстоюються кращі традиції сім'ї, взаємодопомога й вірність («Ой жила удова сім літ на Подолі»).

У світовій літературі великого поширення набули *геройко-фантастичні балади*, часто з похмурим або містичним сюжетом.

Прийшовши до нас через століття, балади збагачують уявлення сучасної молоді про минуле українського народу, підтверджуючи усталені етичні принципи та закони моралі.

Термін *балада* (від латин. ballare — танцювати) спочатку вживався на означення пісні-танцю. Однак поступово вона стає одним із видів народних пісень. У середньовічній західноєвропейській поезії балада — це хорова пісня, пізніше — невеликий сюжетний вірш, основою якого найчастіше є якийсь незвичайний випадок. Багато балад пов'язані з історичними подіями або переказами (балади про Робін Гуда), із фантастичними, таємничими подіями.

Міжпредметні зв'язки

Народна балада сприяла виникненню *літературної балади*. У французькій поезії XIV ст. вона мала постійні три строфи, обов'язковий рефрен (приспів) і звертання до певної особи. Балада зазнала розквіту у творчості Ф. Війона. Вона отримала нові ознаки в англо-шотландському варіанті. Напружений драматичний сюжет балади згодом розвивали Й.-В. Гете, Ф. Шиллер, Р.-Л. Стівенсон, А. Міцкевич, О. Пушкін, В. Жуковський та ін. В українській поезії літературна балада поширювалася в доробках П. Гулака-Артемовського, І. Вагилевича, ранніх творах Т. Шевченка.

Сюжети народної балади були джерелом для багатьох українських поетів і прозаїків («У неділю рано зілля копала» О. Кобилянської), драматургів («Лиме-рівна» П. Мирного). У другій половині XX ст. балада набула соціально-побутового змісту, але не втратила свого драматичного напруження. Високохудожні образки жанру балади створили: Л. Костенко («Балада про дим»), Б. Олійник («Балада про вогонь»), І. Драч («Крила»).

- На ґрунті народних балад розвинулася поезія:
 - західноєвропейська;
 - східна;
 - давньогрецька.
- Визначіть результативний період створення фольклорних балад в Україні:
 - період Київської Русі;
 - XV–XVII ст.;
 - XIX–XX ст.
- Про що йдеться в історичних баладах:
 - про життя конкретних історичних осіб;
 - з документальною точністю зображено період історії;
 - не мають зв'язку з реальними фактами?
- Дайте визначення жанру *народна балада*.

го фольклору.
6. Визначить характерні ознаки народної балади.

7. Яка тематика народних балад?
8. Які фактори сприяли створенню балад?
9. Відновіть відповідність між першою та другою колонками:

«Смерть Марка Королевича»	норвезька балада
«Танок ельфів»	сербська балада
«Король Лір і його дочки»	українська балада
«Ой не ходи, Грицю...»	англійська балада

10. Знайдіть спільні й відмінні риси між народною баладою та історичною піснею.
11. Порівняйте жанри народної балади та думи.
12. Зверніть увагу на слова, використані в епіграфі. Прочитайте одну з балад Т. Шевченка. Що споріднює його балади з народними?

ОЙ БУВ В СІЧІ СТАРИЙ КОЗАК

Ой був в Січі старий козак на прозвище Чалий, —
Вигодував сина Саву козакам на славу.
Не схотів же та той Сава козакам служити, —
Відклонився до ляшеньків в Польщу паном жити.
Та схотів же та той Сава слави залучити, —
Став козаків-запорожців по степах ловити.
Ой наш батько, пан кошовий, по козаках тужить:
Ой хто б піймав пана Саву, — сам йому послужить...
Каже Чалий: «Мого сина ніхто з вас не вловить,
Хіба Гнатко¹ та Кравчина² до себе підмовить.
Ой ти, Гнатку, ти, Кравчино, ти всі шляхи знаєш,
А чом же ти мого сина в руки не піймаєш?»
Пан кошовий каже: «Гнатку! Як Саву не вловиш,
То сам же ти за його голову положиш!..»
Пішов Гнатко з Кравчиною Саву підмовляти,
Як не схоче з Польщі іти, — то й смерті предати.
У дорозі зустрівсь литвин, став їх наставляти,
А як того пана Саву та у руки взяти.
«Візьмемо своєї землі в чоботи під ноги,
А щоб не знав та пан Сава нашої підмови».
Сидить Сава кінець столу та листоньки пише,
А Савиха молодая дитину колише.
Ой як скінче дрібних листів та й спатоньки ляже,

¹ Гнатко — Гнат Голий.

² Кравчіна — тут помічник Гната Голого.

І. Рєпін. Козак у степу (Фрагмент)

А щось йому під віконцем «Добрий вечір» каже... (...)
Пішов хлопець до пивниці замків відмикати, —
Став той Гнатко з Кравчиною у двір підступати...
Не вспів хлопець, не вспів малий відчинити пивниці, —
Ускочили гайдамаки у саму світлицю.
Ой як скочив та пан Сава із-за свого столу, —
Ухопили пана Саву за правую полу...
Ой кинеться та пан Сава до ясного меча, —
Ухопили пана Саву з-під лівого плеча...
Ухопиться та пан Сава за ясну зброю, —
Ой підняли пана Саву на три списи вгору...
Не досягнув та пан Сава до своєї булави, —
Положили пана Саву на дубовій лаві.
Оце ж тобі, пане Саво, сукні-одамашки¹,
Що ти нажив, вражий сину, з козацької ласки!..

Аналізуємо поетичний твір

«Ой був в Січі старий козак» — історична пісня-балада про боротьбу гайдамаків. Її було записано в 60-х роках XIX ст. від селянина композитором М. Лисенком. Балада відзначається загостреним почуттям громадянського обов'язку, ненавистю до гнобителів і зрадників інтересів народу. Серед героїв балади є реальні історичні особи. Це Сава Чалий — полковник надвірного війська магнатів Потоцьких. Деякий час він був на Запорозькій Січі, потім служив сотником у польського магната. Під час гайдамацького повстання 1734 р. на Правобережній Україні перейшов на бік повстанців. Проте в 1736 р. він зрадив своїх товаришів і

¹ Одамашка — гатунок шовкової тканини.

ького загоно організував напади на гайдамаків, жорстоко розправився зі своїми недавніми соратниками. Гайдамаки загону Гната Голого, видатного ватажка гайдамацького руху 40-х років XVIII ст., стратили Саву Чалого за зраду. Ці історичні події і стали основою балади.

Трагічна розв'язка балади свідчить про те, що будь-який злочин чи аморальний вчинок не може залишитися безкарним. А зрадник, запроданець за законами народної моралі вважався гіршим навіть за ворога-чужинця.

У народній творчості слово *козак* набуло широкого значення. Так називали волелюбну людину, яка відстоювала свою незалежність.

Піднімаючись на боротьбу з гнобителями, селяни й міщани проголошували себе козаками. Під час народних повстань відбувалося масове покозачення населення.

Активним популяризатором козацтва був видатний французький письменник Проспер Меріме, який говорив: «Щодо мене, то по духу я — козак!»

Італійський учений і письменник Д. Чамполі влучно висловився: «Для козака шабля — його хрест, перемога — його бог, а пісня — його молитва».

Візьмемо своєї землі в чоботи під ноги — за давнім народним звичаєм, запорозькі козаки клали в чоботи по жмені рідної землі, яка додавала їм сили в боротьбі проти ворогів.

Міжпредметні зв'язки

«Ой був в Січі старий козак» — балада часів першого значного піднесення гайдамацького руху, коли начальник надвірних козаків сотник Верлан у 1734 р. проголосив себе козацьким полковником і закликав усіх до боротьби проти польсько-шляхетської влади. Його активно підтримали селяни та інші команди надвірних козаків польської шляхти, а також численні розрізнені гайдамацькі гони.

У цей час і начальник надвірних козаків у с. Раштівці (нині Грицівського району на Хмельниччині) Сава Чалий приєднався до повстанців, а згодом знову перейшов на бік шляхти. У нагороду від Михайла Потоцького він отримав села Субань і Степашки. Гнат Голий напав на маєток Сави в с. Степашках і розправився зрадником.

1. Твір «Ой був в Січі старий козак» належить до жанру:
 - а) історичної пісні;
 - б) думи;
 - в) балади.
2. У цьому творі засуджується:
 - а) жадібність;
 - б) жорстокість;
 - в) зрадництво.

- а) вірність своєму народові;
- б) доброта;
- в) милосердя.

4. З яким періодом історії пов'язані події балади «Ой був в Січі старий козак»?
5. Сформулюйте основну думку твору.
6. Визначіть особливості композиції балади «Ой був в Січі старий козак».
7. Які символи народної творчості використані в баладі? Поясніть їхній зміст.

8. Які почуття охопили вас під час читання балади?
9. Розкажіть про зраду Сави Чалого.
10. Коротко перекажіть зміст балади.

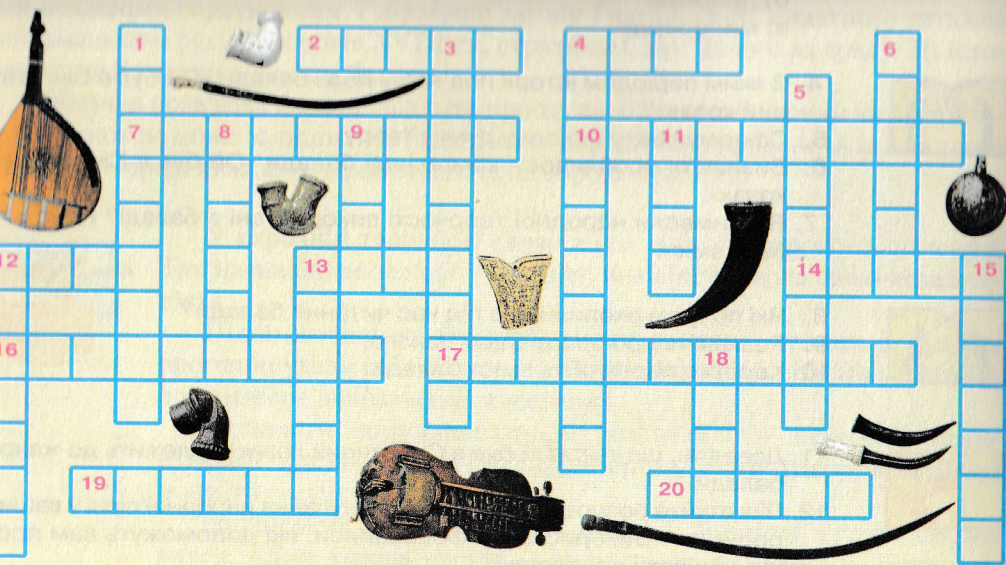

11. Доведіть, що твір «Ой був в Січі старий козак» належить до жанру балади.
12. Підготуйте розповідь на тему: «Ушанування народної пісні у ваших рідинах». Використайте фонозаписи, які допоможуть вам проілюструвати розповідь.

Рекомендована література

1. З глибини ^{віків} (Балади народів світу). — К., 1956.
2. Українська балада. — К., 1964.
3. Баладні пісні. — К., 1969.
4. Балади. — К., 1981.
5. Нудьга Г. Українська народна балада. У кн.: Українська пісня у світі. — К.: Дніпро, 1985.
6. 100 улюблених пісень / Упоряд. І. Осташ. Нотне видання. — К.: Музична Україна, 1992.

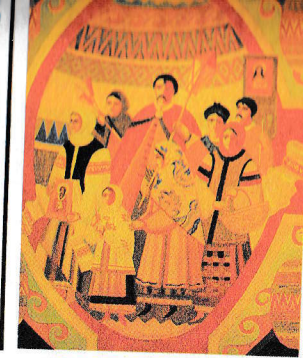
По вертикалі: 1 — герой балади «Ой був в Січі старий козак»; 3 — мандрівний півець, який акомпанував на народному інструменті; 4 — прізвище героїні відомої думи про втечу в рідний край; 5 — жанр найдавніших пісень, пов'язаних із трудовою діяльністю людей; 6 — невеликий віршований ліро-епічний твір казково-фантастичного, легендарно-історичного чи героїчного змісту; 8 — один із двох родів літератури; 9 — українська народна ліро-епічна пісня, яка має нерівномірну будову вірша та виконується речитативом; 11 — автор віршованих творів; 12 — один із найкращих кобзарів ХІХ ст.; 13 — народні пісні, які виконувалися з давніх часів восени, під час жнив; 15 — застаріле слово, що має відповідник у сучасній мові; 18 — струнний щипковий інструмент, на якому акомпанували собі виконавці дум і пісень.

По горизонталі: 2 — прізвище французького вченого, автора праці про українців. Вересая; 4 — ім'я легендарного співця, чийм прямиим спадкоємцем називали його. Вересая; 7 — християнське свято, на честь якого героїня відомої думи відпустила на свободу невольників; 10 — надмірне художнє перебільшення якихось рис, ознак предметів чи явищ; 12 — переконання, упевненість у чому-небудь; те, що об'єднувало всіх у Запорозькій Січі; 13 — вид (тип) творів у галузі якого-небудь мистецтва, який характеризується певними сюжетними та стилістичними ознаками (повість, поема, легенда тощо); 14 — один із літературних родів, для якого характерна побудова твору у формі діалогів без авторської мови для сценічного виконання; 16 — спосіб виконання дум (поєднання співу й декламації); 17 — заключна частина думи; 19 — спільна назва творів, які змальовують життя в розповіді про людей, події тощо, а також спільна назва народних героїчних пісень, казок, дум; 20 — усталений, традиційний початок оповідних фольклорних творів (зокрема дум).

І ОЖИВА ІСТОРІЯ НАРОДУ...

Тарас Шевченко
Пантелеймон Куліш
Іван Франко
Андрій Чайковський
Богдан Лепкий
Степан Васильченко
Агатангел Кримський
Наталена Королева
Микола Сингаївський
Борис Антоненко-
Давидович
Борис Харчук
Валентин Чемерис
Василь Голобородько

Уявімо фантастичний сюжет: мешканці згасаючої планети сконцентровують сили та енергію, аби спорядити останній корабель з екіпажем у новий світ.

Що, на вашу думку, їм необхідно взяти із собою в далеку путь, щоб залишитися саме цим, а не стати якимось іншим народом? Зрозуміло, це має бути щось найголовніше та найдорожче, що визначає самотність цих людей, вирізняє їх із-поміж інших.

Сучасний український поет Борис Олійник вважає, що треба взяти із собою «жменю рідної землі, пісні, історію свою, закони предків, віру і гілку священного дерева». І тоді можна з оптимізмом сказати, що на кораблі є все найнеобхідніше для того, щоб народ продовжував існувати.

Щойно вивчений вами розділ має назву «Минувшина України фольклорі». Думи, історичні пісні, балади ознайомили вас з яскравими сторінками героїчного минулого українського народу.

Історія народу зберігається не лише в усній народній творчості, вона живе і в авторських віршах, оповіданнях, повістях.

У новому розділі «І ожива історія народу...» ви ознайомитеся із творами Тараса Шевченка «І виріс я на чужині...» та «Заповіт», із яких дізнаєтеся про жахи кріпацтва й заповітну мрію Кобзаря — звільнення українського народу.

Читаючи повість Івана Франка «Захар Беркут», ви потрапите в Карпатську Русь XIII ст. У творі автор зобразив часи запеклої боротьби українців із монголами, показав силу духу наших предків.

У цьому розділі на вас чекає знайомство з героями легенди Наталени Королеви «Скитський скарб», у якій письменниця порушила вічні проблеми добра і зла, життя та смерті, кохання й ненависті.

Повість А. Чайковського «За сестрою» познайомить вас із ровесником Павлусем, який, пройшовши різні випробування, звільнив сестру з кримського полону.

Історія народу — це не лише гучні історичні події. Це й будні людей, їхня культура, побут, духовні шукання, роздуми про природу, людину, світ. Цим проблемам присвячені вірші Миколи Сингаївського, Василя Голобородька, повість Бориса Харчука «Планетник».

Не зупиняється плин часу. Те, що сьогодні для нас реальність, — завтра відходить у минуле і стає історією. І від нас залежить, якою вона буде, що залишиться в спадок нашим нащадкам.

до поеми Т. Шевченка
«Гайдамаки»

Ілюстрація
Г. Якутовича
до поеми «Як три
брати з Азова
тікали»

Ілюстрація К. Штанько та О. Штанько до твору
М. Пригари «Михайлик — джура козацький»

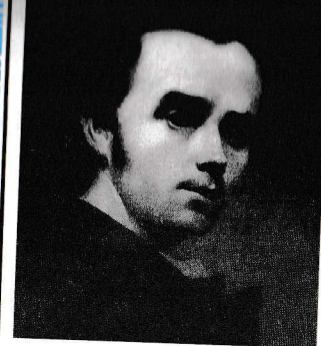
ДІТЕЙ У ТВОРЧОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ХУДОЖНИКІВ

Видатний український художник Опанас Сластіон у 70-х роках XIX ст. створив високохудожні ілюстрації до поеми Т. Шевченка «Гайдамаки». Вони стали одними з кращих не тільки в його графічній спадщині, а й у всьому українському книжковому мистецтві того часу.

Композиції до «Гайдамаків» художник виконав у техніці малюнка пером на спеціальному картоні. Опанас Сластіон зумів сконцентрувати увагу читача на найсуттєвіших, найдраматичніших подіях, що розгортаються в тексті поеми, а також тонко відтворити психологію дітей.

Відомий художник-графік Георгій Якутович (про якого ви дізналися в першому розділі підручника) проілюстрував збірку оповідань за мотивами українських народних дум. Використовуючи техніку чорно-білої ліногравюри, він передав велич і пафос нашої історії.

Сучасні українські художники Катерина та Олексій Штаньки виконали багато яскравих ілюстрацій до історичних оповідань, у яких простими живописними засобами розкрили нелегку долю дітей у нашому далекому минулому, переконливо передали різні обставини їхнього життя.

ШЕВЧЕНКО

(1814–1861)

Кожен народ має свого геніального поета, який є для нього й сучасністю, і містком між минулим і майбутнім. Для росіян таким поетом є Олександр Пушкін, для грузинів — Шота Руставелі, для шотландців — Роберт Бернс... Для українців — це Богом даний Тарас Шевченко, в образі якого українська нація заявила про себе у світі: «Я — єсть!» Ставши на захист народу, Шевченко дав йому новий голос, нові сили й духовне світло. Він відкрив світові Україну, а українцям — дорогу у світ. Недаремно відомий російський письменник В. Вересаєв сказав: «Любити Шевченка — любити Україну. Любити Україну — любити Шевченка».

Із попередніх класів ви вже знаєте, що першу збірку поета «Кобзар» (1840) було швидко розкуплено, а 26-літній автор відразу набув великої популярності. У книжці, ніби виплеканій з українських пісень і дум, він змалював життя українського народу, невмирущість його національних і духовних скарбів.

Тарас був надзвичайно обдарованою людиною, мав гарну зовнішність, міцне здоров'я, талант художника, поета, громадського діяча. Проте скільки лиха випало на його долю! Ви вже читали про дитячі роки Шевченка і знаєте, що він народився 9 березня 1814 р. в сім'ї кріпака в селі Моринцях на Черкащині. З 9 років залишився без матері, з 11-ти — став круглим сиротою. За своє нестримне бажання вчитися зазнавав знущань, а за кожну крихту здобутих знань платив важкою працею. Так, щоб оволодіти грамотою, наймитував у дяка.

Хлопець малював де тільки міг — чи вуглиною, чи крейдою — і мріяв про науку. Усі труднощі, яких він зазнав у дитинстві та юності, не зламали його, а навпаки, загартували. До речі, батько відчував незвичайність свого сина. Перед смертю він розподілив майно, яке мав, між усіма дітьми. Одному Тарасові не заповів нічого: уважав, що воно йому все одно не знадобиться, казав, що з нього вийде або велике ледащо, або велика людина.

Коли Тарас нарешті знайшов маляра, який оцінив його здібності й погодився вчити малювати, то панський управитель відправив хлопця працювати на кухню, а потім зробив лакеєм. Уявіть розпач 14-річного підлітка, який прощається з мрією. Та в житті так буває, що невдача, якою б тяжкою вона не була, стає початком нового етапу. Завдяки цьому випадку Тарас разом з іншою обслугою пана потрапляє до Петербурга.

Талановитий хлопець дуже переживав лакейське становище. Траплялося, його били, застаючи за малюванням. Проте пан нарешті помітив здібності

Тараса і, захопивши мати власного маляра, віддав його в науку до професійного маляра.

Якось петербурзької світлої ночі в Літньому саду Тарас Шевченко змалював скульптуру богині й випадково познайомився з художником-українцем Іваном Сошенком, який тоді навчався в Академії мистецтв. Схвилюваний долею талановитого кріпака, Сошенко знайомить його з видатними людьми з Академії, зокрема з професором Карлом Брюлловим. Розповідають, що Карл Іванович, уперше побачивши Тараса, сказав: «Фізіономія не кріпацька», — бо на його розумному обличчі не було й тіні рабства.

Художники вирішили звільнити Шевченка з неволі. Знаменитий К. Брюллов намалював портрет видатного російського поета В. Жуковського, щоб розіграти його в лотерею і за отримані гроші викупити Тараса в поміщика.

Так 22 квітня 1838 р. 24-річний Шевченко став вільним.

Розпочалося навчання в Академії мистецтв у самого Брюллова! Тарас малював день і ніч, водночас відвідував лекції з філософії, історії, фізики, зоології, французької мови, перечитав велику приватну бібліотеку поета Євгена Гребінця. Студент Шевченко наполегливо працював над собою і пізніше зізнавався, що ніби якась вища сила примушувала його відкладати пензель і братися за перо, щоб відтворити у віршах історію свого народу.

У його житті станеться ще багато подій. Доля буде до нього частіше зловісною, ніж прихильною.

Він закінчив Академію, отримавши 2 срібні медалі за успіхи, став художником. За антикріпосницькі настрої Тараса заарештували й засудили на заслання. Перетерпівши душевні муки, страшну тугу за рідним краєм, хворий, виснажений, але не зломлений, поет повернувся через десять років у Петербург. Мистецькі кола столиці зустріли його із захопленням: і «як мученика за правду», і як знаменитого поета. Перед Шевченком відчинилися двері найпрестижніших віталень, бо всі вважали за честь познайомитися з ним. У 1860 р. Академія мистецтв присвоїла Т. Шевченкові звання академіка.

10 березня 1861 р. перестало битися серце великого поета. Спочатку його поховали на Смоленському кладовищі в Петербурзі. Через два місяці домовину з тілом Тараса Шевченка було перевезено в Україну й перепоховано на високій Чернечій горі над Дніпром поблизу Канева. Пізніше цю гору назвали Тарасовою.

Чи знаєте ви, що?

Творчість Тараса Шевченка не знає кордонів. Немає країни, де б не були перекладені його твори, де б не присвячували йому вірші, не писали б про нього книжки.

Так, у 1914 р. в столиці Грузії Тбілісі, усупереч забороні поліції, відбувся вечір до 100-річчя з дня народження Тараса Шевченка. Видатний поет А. Церетелі (грузинський народ називав його «некоронованим королем Грузії») став на коліна перед портретом Т. Шевченка і сказав: «З його слів я вперше зрозумів, як треба любити Батьківщину і свій народ».

... Тараса Шевченка з'явилася на сторінках літературного тижневика, який видавав Чарлз Діккенс, і, можливо, була написана самим автором «Різдвяної пісні» та «Пригод Олівера Твіста».

Замисліться над словами шведського вченого Альфреда Єнсена, сказаними на початку ХХ ст.: «В історії всесвітньої літератури мало прикладів, щоб 26-літній поет виступив із такими зрілими творами перед народом, як Шевченко... В історії світової літератури він поставив собі пам'ятник, міцніший від бронзи».

Поясніть, про який пам'ятник ідеться.

1. Порахуйте, скільки років за все життя Т. Шевченко був вільним.
2. Які фрагменти біографії поета вас найбільше вразили?
3. Що було змістом життя поета?
4. На вашу думку, який із двох талантів — художника чи поета — проявився в нього сильніше?
5. Як ви розумієте висловлювання В. Вересаєва про українського поета?
6. Поміркуйте, яке місце Тарас Шевченко займає в історії України. Підготуйте повідомлення про його значення та вплив на розвиток української духовності.
7. Ви, мабуть, погодитесь, що Т. Шевченко міг, ставши вільною людиною, прожити спокійне життя: малювати портрети, пейзажі, заробляти, їздити відпочивати... Чому він так багато писав, адже твори приносили поетові стільки неприємностей?
8. За що Т. Шевченка люблять і шанують у всьому світі?
9. Про поета кажуть, що він був із породи біблійних велетнів, які провіщали своєму народові інакше майбутнє, уселяли впевненість у кращу долю. З ким із біблійних постатей ви могли б його порівняти?
10. Життя поета є прикладом стійкості й віри. Наведіть приклади.
11. Тараса Шевченка часто порівнюють із шотландським національним поетом Робертом Бернсом. Одне з таких порівняльних досліджень зробив професор Лондонського університету В. К. Матьюс. Спробуйте й ви порівняти життєвий і творчий шлях Тараса Шевченка та Роберта Бернса.
12. Підготуйте усну розповідь на одну з тем: а) «Труднощі дитинства загартували волю Тараса»; б) «Світова слава Тараса Шевченка».

І виріс я на чужині,
І сивію в чужому краї:
То одинокому мені
Нічого в Бога, як Дніпро
Та наша славная країна...
Аж бачу, там тільки добро,
Де нас нема. В лиху годину
Якось недавно довелось
Мені заїхати в Україну,
У те найкращее село...
У те, де мати повивала
Мене малого і вночі
На свічку Богу заробляла;
Поклони тяжкій б'ючі,
Пречистій ставила, молила,
Щоб доля добрая любила
Ї дитину... Добре, мамо,
Що ти зарані спати лягла,
А то б ти Бога прокліяла
За мій талан.

Аж страх погано
У тім хорошому селі.
Чорніше чорної землі
Блукають люди, повсихали
Сади зелені, погнили
Біленькі хати, повалялись,
Стави бур'яном поросли.
Село неначе погоріло,
Неначе люде подуріли,
Німі на панщину ідуть
І діточок своїх ведуть!..

.....
І я, заплакавши, назад
Поїхав знову на чужину.

І не в однім отім селі,
А скрізь на славній Україні
Людей у ярма запрягли
Пани лукаві... Гинуть! Гинуть!
У ярмах лицарські сини,
А препоганії пани
Жидам, братам своїм хорошим,
Остатні продають штани...

.....
Погано дуже, страх погано!
В оцій пустині пропадать.

В. Касіян.
Ілюстрація до творів
Т. Шевченка

А ще поганше на Україні
Дивитись, плакати — і мовчати!

А як не бачиш того лиха,
То скрізь здається любо, тихо,
І на Україні добро.
Меж гóрами старий Дніпро,
Неначе в молоці дитина,
Красується, кохується
На всю Україну.
А понад ним зеленіють
Широкі села,
А у селах у веселих
І люде веселі.
Воно б, може, так і сталося,
Якби не осталося
Сліду панського в Україні.

.....

Пригадуєте, у якому віці Шевченко виїхав із Батьківщини, супроводжуючи свого пана? Так, у чотирнадцять. А через 15 років, у 1843-му, повернувся в Україну вже знаменитим поетом, відвідав рідне село. Отримавши в Києві призначення на посаду художника, він поїхав змальовувати історичні пам'ятки України. Мріяв одружитися, придбати хату й залишитися тут назавжди. Та не так сталося... Поет бачив, що люди страждають у кріпацькій неволі. Чи ж міг Шевченко пасивно спостерігати за цим, «дивитись, плакати — і мовчати»? Він став членом таємного Кирило-Мефодіївського братства, яке мало на меті боронити права народу демократичним шляхом. Як наслідок — арешт і вирок суду: вислання на 10 років рядовим солдатом у віддалений військовий корпус серед пустельних пісків біля Каспію. На вирок цар власноручно дописав: «...із заборною писати й малювати».

Ця заборона була для Шевченка нестерпнішою за солдатську муштру й тугу за рідним краєм. Ховаючись від наглядців, він записував свої нові вірші в маленькі зошити, які сам робив, і переховував за халявами коб'їт.

«І виріс я на чужині...» — один із найзворушливіших патріотичних віршів із «захальної книжечки». Вірш написаний 1848 р. під час перебування поета на острові Кос-Арал; навіяний спогадами про поїздку в рідне село та інші села України, про те, що вразило його тоді до глибини душі.

Вірші та проза як типи художнього мовлення. Стопа, віршові розміри

Задовго до того, як у школі розпочалося вивчення літератури, ви читали і знали напам'ять багато віршів. Навіть коли ще не вміли читати самостійно, ви легко могли розрізнити на слух, що звучить саме вірш, а не оповідання. Адже віршована мова має особливий ритм, який відрізняє її від мови прозової. Віршовані твори називають **поетичними**.

Отже, **послія** (від грец. poiesis — творчість) — особлива організація художньої мови, яка відзначається віршовою формою — наявністю ритму і рими. **Проза** (від латин. prosa — вільна мова) — усі види невіршовано організованої мови.

Ритм у віршованому творі може бути різним. Це залежить від того, як у віршовому рядку повторюються в певному порядку наголошені й ненаголошені склади. Поєднання одного наголошеного з одним або двома ненаголошеними складами називається **стопою**. Стопи поділяються на дво- і трискладові.

Спробуємо простежити за розміщенням наголосів у вірші Т. Шевченка «І виріс я на чужині...», і визначимо віршовий розмір.

Селó ненáче погорі́ло,
Ненáче лю́ди подурі́ли,
Німі́ на пánщину іду́ть
І діточо́к своїх веду́ть!..

У віршованому творі наголос може відрізнитися від звичайного наголосу в слові, іноді й ціле слово може залишатися без наголосу, а інше мати два наголоси. Позначимо наголошений склад рискою з наголосом (´), а ненаголошений — горизонтальною дужкою (∪) і складемо схему. При цьому потрібно пам'ятати: скільки голосних звуків у рядку, стільки й складів.

∪ ´ / ∪ ´ / ∪ ∪ / ∪ ´ / ∪
∪ ´ / ∪ ´ / ∪ ∪ / ∪ ´ / ∪
∪ ´ / ∪ ´ / ∪ ∪ / ∪ ´
∪ ∪ / ∪ ´ / ∪ ´ / ∪ ´

Ви, напевне, помітили, що повторювана група складів має один ненаголошений склад і один наголошений. Отже, кожна стопа складається з двох складів, причому наголос у ній падає на другий склад. Ви вже знаєте, що така стопа називається **ямбом**. Оскільки в кожному рядку є таких чотири стопи, то можна зробити висновок: віршовий розмір — чотиристопний ямб.

Залежно від характеру стоп і їхньої кількості в рядку визначається віршовий розмір того чи іншого твору.

Ямб, як і хорей, буває двостопним, тристопним, чотиристопним, п'ятистопним, іноді навіть семистопним і восьмистопним.

Віршові розміри бувають — двоскладові та трискладові. У трискладових віршових розмірах стопа складається з трьох складів. Наголос у таких стопах може падати на перший, другий або на третій склади.

Запам'ятайте!

Ямб — двоскладова стопа з наголосом на другому складі (∪ ´).

Хорей — двоскладова стопа з наголосом на першому складі (´ ∪).

Дактиль — трискладова стопа з наголосом на першому складі (´ ∪ ∪).

Амфібрахій — трискладова стопа з наголосом на другому складі (∪ ´ ∪).

Анапест — трискладова стопа з наголосом на останньому складі (∪ ∪ ´).

У данні часи художня література, яка створювалася тільки у віршованій формі, називалася *поезією*. Коли виникла художня проза, термін *поезія* закріпився за віршованими творами.

Ямб — найпопулярніший віршовий розмір у російській поезії. Ним написано більшість усіх віршів російською мовою!

1. Що свідчить про те, що твір «І виріс я на чужині...» написаний віршованою мовою: а) ритм; б) відсутність строф?
2. Художнім означенням є: а) епітет; б) метафора; в) порівняння.
3. Зображення природи в художньому творі має назву: а) портрет; б) пейзаж; в) інтер'єр.

4. Які факти біографії поета відображені у вірші «І виріс я на чужині...»?
5. Знайдіть у вірші, якими образними словами поет змальовує картину кріпацького села.
6. Назвіть види віршових розмірів. Визначіть віршовий розмір твору «І виріс я на чужині...».

7. Які засоби змалювання ностальгії за рідним краєм використовує поет?
8. Знайдіть у вірші й зачитайте опис природи. Який настрій викликають у поета картини природи, а який — сільський пейзаж?
9. Чому серед божественної краси української природи люди живуть нещасливо?
10. Які почуття та прагнення пробуджував Т. Шевченко своїми творами в покріпаченого народу?
11. Пригадайте, які вам відомі види тропів. Знайдіть у тексті вірша художні засоби, якими передано стан підневільних людей.

12. У чому поет убачає причину трагічного становища українського народу? Відповідь аргументуйте рядками з тексту вірша. Доберіть матеріал для повідомлення на тему: «Трагічне життя трудового народу за часів кріпащини».

ЗАПОВІТ

Як умру, то поховайте
Мене на могилі
Серед степу широкого
На Україні милій,
Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий.
Як понесе з України
У синєє море

Могила
Т. Г. Шевченка
в Каневі

Кров вóрожу... отойді я
І лани і гори —
Все покину, і долину
До самого Бога
Молитися... а до того
Я не знаю Бога.
Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.
І мене в сім'ї великій,
В сім'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом.

У світі існує традиція — відвідувати місця, пов'язані з іменами визначних представників світової культури. Там поховані світочі людського духу або були написані твори, що стали для народів епохальними.

У Петербурзі відвідують музей Пушкіна, у Болгарії — Христо Ботева, в Австрії йдуть до могили Бетховена.

Київ, Канівщина, сивочолий Переяслав-Хмельницький — це святі місця, пов'язані з Тарасом Шевченком. Київ і Канів — це зрозуміло, адже могила поета в Каневі й музей біля неї на Тарасовій горі стали місцем паломництва не тільки для українців... А чому Переяслав-Хмельницький?

Вулиця «Заповіту» в Переяславі-Хмельницькому. Тут знаходиться будинок друга Т. Шевченка — лікаря А. Козачковського. У наш час у ньому створено музей. На його фасаді меморіальна дошка: «У цьому будинку в 1845 і 1859 р. перебував великий поет

Шевченкове дерево
в м. Переяславі-
Хмельницькому

Українського народу Т. Г. Шевченка. Тут написані твори «Заповіт», «Кавказ», «Наймичка»».

Якщо вам доведеться побувати в Переяславі-Хмельницькому, то обов'язково відчуєте те невимовне зворушення, що й тисячі людей, які проходять експозиційними залами музею, зупиняючись у невеликій кімнаті, де наприкінці 1845 р. було написано «Заповіт». Тут, біля музею, росте акація, яку посадили Т. Шевченко і А. Козачковський на честь їхньої дружби ще в 1845 р.

...Пізня осінь. Поет тяжко хворий (від запалення легень тоді рідко хто видужував). Йому лише 31 рік. Ще ж стільки задумів, прагнень не здійснено! Гірко усвідомлювати, що в кріпацькій неволі залишаються брати й сестри, увесь український народ. І на папір виливаються гострі та болючі слова прощання і заклик здійснити його, Шевченкову, найголовнішу мрію: вирватися з рабського становища, «порвати кайдани» і побудувати нову, вільну, красиву, сильну духом і горду Україну, де люди житимуть своєю працею і будуть у злагоді як велика дружна сім'я.

У цьому невеликому за обсягом вірші — лише 24 рядки — сконцентровано таку колосальну енергію, яка давала сили не одному поколінню, піднімала народ проти насилля та сваволі.

Зверніть увагу на особливості цього твору. Думка поета ніби охоплює і з'єднує в часі всю Україну: від давньої до майбутньої. Адже слово *могила* тут — високий наслідок на місці давніх поховань (пригадуєте з історії?). Перед вашим зором постає український степ із скіфськими курганами, з козацькими високими могилами тих героїчних часів, коли Україна боронилася від ворогів. Зверніть увагу, як плавно, лагідно тече мелодія вірша, поки автор описує милі серцю простори. Та ось змінюється характер звучання (ритм стає гострим, прискорюється темп оповіді, з'являються паузи, акценти — уся ритмомелодика передає надзвичайне хвилювання та напруження) — це поет закликає повстати, очистити рідну землю від неволі та страждань навіть ціною кривавих змагань. Звільнення рідної землі від усього злого, спільність вільних, духовно багатих людей — провідна ідея твору. Поетова душа навіть до Бога не може полинати, тобто не може заспокоїтися, поки рідний край закутий у кайдани.

Вірш мільйонними тиражами друкувався багатьма мовами світу. У різний час його вважали заповітом народи, які боролися за свободу.

Музей Т. Г. Шевченка в м. Переяславі-Хмельницькому

Традиція поетичного заповіту бере початок з античної літератури від «Пам'ятника» Горация. У новітні часи поетичні «заповіти» створили Г. Державін («Пам'ятник»), О. Пушкін («Я пам'ятник собі воздвиг...») та ін. До «Заповіту» Т. Шевченка зверталось багато композиторів: К. Стеценко, І. Ревуцький, М. Вербицький, М. Лисенко, С. Прокоф'єв, В. Адигезалов. Найпопулярнішою стала мелодія до «Заповіту», створена в 70-х роках XIX ст. учителем хорового співу Г. Гладким із Полтави. Мелодія тривалий час була народною. Існує понад 60 музичних інтерпретацій «Заповіту». На урочистих концертах і зібраннях, коли виконується «Заповіт», слухачі в сльозі ветають, бо цей твір завжди сприймався як неофіційний гімн України.

1. За яких обставин був написаний «Заповіт»?
2. Визначіть основну думку твору. Доведіть це рядками з вірша.
3. Пригадайте аналогічні твори з російської та інших літератур.

4. Виразно прочитайте вірш, правильно розставляючи логічні наголоси, дотримуючись пауз.
5. Простежте, як змінюється настрій поета у вірші.

6. Чим можна пояснити надзвичайну популярність «Заповіту»: а) в Україні; б) за її межами?
7. Уважно прочитайте перші рядки «Заповіту». За допомогою яких художніх засобів розкривається думка автора?
8. Які художні засоби вжиті у творі? З якою метою автор їх використовує? Назвіть ті з них, які близькі до народнописенної образності.
9. Чи є у вірші слухові образи? Якими словами і за допомогою якого повторюваного приголосного звука передано шум Дніпра?
10. Чи подібний цей вірш до творів українського героїчного епосу?
11. Що заповідав Т. Шевченко своєму народові? Якою він бачив майбутню Україну?

12. Заповіт був написаний тоді, коли поет перебував у майже безнадійному фізичному стані, але чи можна сказати, що вірш перейнятий сумом? Доведіть свої судження.

Рекомендована література

1. Шевченко Т. «Заповіт» мовами народів світу. — К.: Наукова думка, 1964.
2. Смілянська В. Т. Г. Шевченко в інтернаціональних зв'язках. — К., 1981.
3. Ношченко Л. Тарас Шевченко — поет, борець, людина. — К., 1982.
4. Іванів Ю. Поезія Шевченка періоду заслання. — К., 1984.
5. Чуб Д. Живий Шевченко: Біографія та літературознавчі оповіді: [Для серед. та старш. шк. віку] / Післям. М. Слабошпицького. — К.: Веселка, 1994.

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ (1819–1897)

Пантелеймон Куліш — визначний український письменник, просвітител, історик, мовознавець. Його літературний талант проявився в різних художніх жанрах: він писав прозу, вірші, драми, багато перекладав. За словами І. Франка, у плеяді вітчизняних корифеїв П. Куліш був «першорядною зіркою».

Пантелеймон Олександрович Куліш народився 26 липня 1819 р. в м. Воронезі на Чернігівщині (тепер Сумська область). Нащадок двох старовинних родів, Панько виріс у сім'ї, де шанували традиції рідної мови та культури. Значний вплив на нього справила мама, яка прищепила синові любов до народної пісні й оповідань.

Із дитячих років Панько ріс надзвичайно цілеспрямованим, багато читав. У Новгород-Сіверській гімназії став першим учнем. Після гімназії навчався на філософському та юридичному факультетах Київського університету.

У 16 років юнак розробив програму свого життя, якої завжди дотримувався. Якось він згадував, що в гімназійні роки, побачивши в крамниці книжку відомого на той час фольклориста М. Максимовича «Малороссийские народные песни», витратив на неї всі гроші, знав її напам'ять. Саме вона пробудила в ньому бажання стати письменником.

Його здібності й працелюбство вражали. Уже дорослим навчився грати на скрипці. Оволодів чотирнадцятьма мовами. А коли був утрачений рукопис перекладу Біблії, то по пам'яті відтворив його!

В історію української літератури П. Куліш увійшов насамперед як автор першого історичного роману «Чорна рада». У ньому відтворив часи, коли в Україні боролися за гетьманську булаву переяславський полковник Яків Сомко і запорозький кошовий Іван Брюховецький (хроніка 1663 року).

З оповідань Куліша найбільше вирізняється розкішна ідилія «Орися», написана в часи, коли молодий письменник відвідував місця, що були свідками козацької слави, і записував легенди та пісні. «Орися» нав'яна мотивами шостої пісні Гомерової «Одіссеї» — про царівну Навзікаю та її зустріч з Одиссеєм. Прагнучи ознайомити українського читача з одним із найпопулярніших у європейській літературі сюжетом, Куліш вдався до його переспіву, переробки і переніс на український ґрунт, зберігши основні «сюжетні ходи»: дівчина з подругами їде до річки прати одяг, і там відбуваються події, що визначають її долю. Оповідання «Орися» — це романтична розповідь про козацькі часи. У ньому немає батальних сцен, але вони є в спогадах діда Гриви, в описі його молодих років. Письменник передає дух тієї

Гриви Гривою легенда надає оповіданню таємничої чарівності.

Літературна спадщина П. Куліша багата й різноманітна, але не менш вартісні його діяння на ниві розбудови української науки. Він першим почав писати наукові праці українською мовою, заклавши основи української наукової мови. Письменник був першим перекладачем українською мовою творів Шекспіра, Байрона; а під його пера вийшли друком блискучі переклади поезій Гейне, Гете, Гюґо, Фета, Шиллера та інших класиків. Разом з Іваном Пулюєм¹ та Іваном Онуєм-Левницьким він здійснив перший повний український переклад Біблії. А ще П. Куліш запровадив новий український фонетичний правопис («кулішівка»), яким, із деякими змінами, користуємося нині й ми. Недарма одним з його літературних псевдонімів був Павло Ратай, бо він невтомно орав ниву рідної культури, віддаючи їй усі свої сили й здібності.

Помер П. Куліш 2 лютого 1897 р. за робочим столом з олівцем у руках на хуторі Мотронівка (тепер Чернігівська область).

Чи знаєте ви, що?

Цікавий факт із біографії П. Куліша: коли він одружувався, то на весіллі боярином був, як його характеризували сучасники, веселий, дотепний і співучий друг Пантелеймона Тарас Шевченко. Під час вінчання він тримав корону над головою молодого.

Дружба з Шевченком вплинула на подальшу долю Куліша. Разом із молодію дружиною (яка в майбутньому теж стала письменницею, відомою під псевдонімом Ганна Барвінок) він був відряджений у Західну Європу Петербурзькою академією наук для вивчення слов'янських мов. Тут його заарештували за належність до Кирило-Мефодіївського братства. Пантелеймона звинуватили в дружніх стосунках із Шевченком і його однодумцями. Царські сатрапи не могли йому вибачити того, що в одному зі своїх творів Куліш висловив думку, що Україна могла б залишитися самостійною і її селяни не були б закріпачені. Йому, як і Шевченкові, не пробачили державницьких настроїв і вислали подалі від столиці, у Тулу, заборонивши працювати в освітніх закладах, писати й друкувати твори.

Пантелеймон Куліш мав багато псевдонімів: Панько Казюка, Петро Забоцень, Іродчук, Павло Ратай, Панько Хуторний, Хуторянин, П. Необачний, Данило Юс.

1. Як ви розумієте вислів відомого українського письменника І. Франка про П. Куліша?
2. Які традиції панували в родині Кулішів?
3. Наведіть приклади старанності й наполегливості П. Куліша в дитячі роки.

¹ Пулюй Іван Петрович (1845–1918) — фізик, електротехнік, громадсько-політичний діяч, учений, автор понад 50 праць українською, англійською та німецькою мовами.

5. Назвіть найвідоміші твори П. Куліша.
6. Чим зумовлене звернення П. Куліша до «Одіссеї» Гомера?
7. У чому полягала невтомна праця письменника на ниві української науки?
8. Як ви розумієте один із псевдонімів П. Куліша — Павло Ратай?

ОРИСЯ

Ідилія

I

Співають у пісні, що немає найкращого на вроду, як ясна зоря в погоду. Отже, хто бачив дочку покійного сотника Таволги, той би сказав, може, що вона краща й над ясную зорю в погоду, краща й над повний місяць серед ночі, краща й над саме сонце, що звеселяє й рибу в морі, і звіра в дуброві, і мак у городі.

Може, й гріх таке казати: де таки видано, щоб дівча було краще од святого сонця й місяця? Да вже, мабуть, так нас, грішних, мати на світ породила, що як споглянеш на дівочьку вроду, то здасться тобі, що вже ні на землі, ні на небі немає нічого кращого.

Гарна, дуже була гарна сотниківна! Знали її по всій Україні; бо в нас на Україні скоро, було, в кого виросте дочка хороша, то вже й знають усюди. Було, чи треба кому з молодого козацтва, чи не треба чого у Війтовці, іде за сто верст, аби тільки побачити, що там за дочка в сотника Таволги, що там за Оріся, що всюди про неї мов у труби трублять! Да не багато з того виходило користі. Якось не було козацтву приступу до неї із залицанням. Чи батько був дуже гордий, чи дочка дуже пишна, того не знаю, а знаю, що, було, вернеться інший крутиус із Війтовець да й ходить мов неприкаяний. Спитає його про Орісю товариш...

— Шкода, — каже, — брате, нашого повабу й залицання! Не для нас зацвіла ся квітка! Може, хто й застромить її собі за високу шапку, тільки той буде не з нашого десятка.

А товариш похитає мовчки головою да й подумає: «Отже, занастила козака!»

II

А Оріся була вже не дитина, вирівнялась і викохалась, як біла тополя в леваді. Подивиться було на її старий сотник, подивиться на її пишній зріст і хорошу вроду, порадується батьківським серцем, що діждав на старість собі такої дочки, а часом і посумує: «Доспіла еси, моя ясочко, як повний колос на ниві! Да чи знатиме женчик, яку благодать бере собі од Господа милосердного? Єсть багато людей, і статечних, і значних, що залицяються до тебе, да не хотілось би мені оддавать тебе в руки сивому дідові: зв'ялить тебе, ревнуючи, як вітер билину в полі. Ой, не хотілось би оддавать тебе й за молодого шибайголову, що не поживе довго без степену да коня, поляже в полі буйною головою, а тебе зоставить горювать з дітоньками!» Так собі думаючи да гадаючи, старий Таволга часом тяжко-тяжко засумує, аж сльоза покотиться йому з ока.

...та ган по господі в старого сотника, походжала, як по меду бджілка, і всю Польшу швеселяла.

III

Приснився раз Орісі предивний сон. Здалося, прийшла до неї з того світу покійна паніматка, стала над нею в головах да й каже:

Дитино моя, Орісю! Не довго вже тобі дівувати: щодень благаю Господа милосердного, щоб послав тобі вірну дружину.

Устала Оріся ні смутна, ні весела, іде до панотця у світлицю, зачервонілась, як із квіточка, да й каже:

Паноченьку! Позолили¹ мої дівчата плаття. Нехай запряжуть нам коней; поведемо ми до Трубайла, під Турову кручу: там вода чиста, як скло, рине по каменям.

А панотець рече:

Чого ж тобі, Орісю, так далеко їздити?

— Хіба ж то вже, паноченьку, й далеко?.. На півгодини ходи; да туди ж усе йти дугом да левадами, що й незчуєшся, як вода заблещить і зашумить під горою.

А панотець:

О, я вже знаю, що аби чого забажала, то вмієш випросить. Поклич же мені старого Гриву!

Поскочила Оріся до дверей, недовго шукала Гриви, зараз привела його перед панотця.

А той Грива був старий, дідизний чоловік. Знав він пана сотника ще змалечку: внісестив його на руках, вивчив і на коні їздить. Потім виходив із сотником у походях ледве не всю Польшу, був з ним і в Криму, був і на Чорному морі; да вже на старість не схотів би й панства, аби тільки при йому дожити віку. Старий уже був дуже дідуган той Грива; брови на очі йому понасовувались, і борода сива, до пояса.

Увійшов у світлицю, уклонився пану сотнику да й каже:

— Добридень, добродію!

А сотник йому:

— Здоров, добродію! — бо вони один одного звикли добродіями величати.

— Запряжи, — каже, — добродію, пару коней, візьми хоч той віз, що, було, сукарі в поході возим, да повези наших прачок до Трубайла.

А той йому:

— Добре, добродію, запряжемо. Чому не запрягти?

І ото зараз іде, бере двох хлопців, викочує з-під повітки віз, довгий і широкий, добре йому знакомий, що не раз у лихій годині, засівши за його, одбивавсь од дяхів або од татарви, не раз прийняв через його й нужди не мало, часом як трапиться, було, утікати із ним по корчах, по болотах, по багнах, щоб вихопитись мановцем із залогі. Викочує старий Грива той віз тепер на іншу потребу; запрягає пару коней, що вже літа погасили давно в них той огонь, що кипить у серці,

¹ Золити — парити білизну, заливши її спеціально для цього приготовленим розчином золі.

ду козакони на вітку. Смирні тепер ті дві білі коники ходили під рукою сивого Гриви, що вже давно одвик од козацького герця.

Отже, дівчата Орисині несуть сорочки, шитіі рушники, настільники і всяке добро; наклали повен віз і самі посідали: усі в стьожках да в квітках, — Орися поміж ними — і як мак у городі всі квітки закрашає, так вона сиділа поміж своїми дівчатами. Сивий Грива сів спереду; хлоп'ята кинулись одчиняти ворота. Виглянув у вікно пан сотник:

— Не барися ж там, Орисю!

А вона:

— Ні, паноченьку!

Ляснув погонич пугою¹; коні заржали, почувши лугову пашу; потюпали і зникли з очей і з возом, і з погоничем, і з дівчатами.

IV

От уже й луг перед ними. І сюди зелено, і туди зелено. Було-бо се саме навесні, як ще трава, свіжа да молода, тільки що вкріє землю. Скільки вгорі синього неба — стільки внизу зеленого луку. І так, як ясна зоря вночі покотиться, палаючи, по небу, так тая Орися проїжджала широким лугом зі своїми дівчатами.

Аж ось — шумить, реве Трубайло за левадами. Як розступиться дерево, а сонце як заблищить саме в тім місці, де вода рине через каміння, то ти б сказав, що то не вода, а самé чисте скло, самій дорогий кришталь рине з гори і б'ється на дрібні склянки об каміння.

Над річкою Трубайлом стоїть висока круча. Уся обросла кучерявим в'язом, а коріння повисло над самою річкою. Дикий хміль почіплявся за те коріння і колишеться кудлатими жмутками. А внизу вода рине да рине! Оце ж тая й Турова круча.

Дивляться на неї дівчата да й питаються в старого Гриви, чого вона прозвалась Туровою.

— Нащо вам знать? — каже Грива.

— Аже ж ти нащось знаєш? Так і нам скажи!

— Ой мої голуб'ята! Сказав би вам, да тільки більше не поїдете сюди на річку.

— Що ж там таке? Скажи-бо таки нам, дідусю!

Як узяти просить, не видержав старий, сів на камені над річкою да й почав глаголити:

— Колись-то давно, іще до татарського лихоліття, правив Переяславом якийсь князь. Да й був собі той князь стрілець такий, що аби зуздрів² на око, то вже й його; і кохавсь він у польованні. Ото ж раз поїхав той князь на польовання да й одбивсь у пуці од своєї челяді. Іде да іде пуцею, коли ж дивиться, аж на лошині пасеться стадо турів.

— А що ж то, дідусю, за тури? — спиталася Орися.

— То, моя кришко, були дикі бики із золотими рогами; тепер уже їх ніде не зуздриш. Бачить князь тих турів; тільки не дивується на їхні золоті роги, а ди-

¹ Пуга — прикріплений до держака мотузок або ремінець, яким поганяють тварин; батіг.

² Зуздрити — побачити, углядіти.

на він до неї, а од неї так сяє, що й приступити не можна. Забув князь і про свою жінку, і про те, що заблудив у пуці: ухопила його за серце тая чудовна краса.

«Дівчино! — рече, — будь моєю жоною!» А вона рече: «Тоді я буду тобі жоною, як Трубайло назад вернеться». А князь їй знову: «Як не згодишся на моє прохання, то я твої тури постріляю». — «Як постріляєш мої тури, то вже більш нічого не стрілятимеш».

Розсердився князь, узяв лук із плеча і почав стріляти золоторогі тури. Сунулися ті тури в пуцу, так і виваляли дерево, а князь за ними знай пускає стрілу за стрілою. Прибігли над Трубайло... а Трубайло тоді був не такий вузький, як тепер, — прибігли над високу кручу і всі шубовсть у воду! Да й ні один не перенів, усі каменем лягли по дну, аж річку загатили.

Сплеснула тоді дівчина руками: «Потопив еси моїх золоторогих турів, блукай же тепер по пуці по всі вічні роки!..»

Отже, й блукає, кажуть, той князь до сього часу по пуці і ніяк не знайде свого Переяслава. А Переяслав був уже і в татарських руках, був і в лядських — чого вже не було з тим Переяславом? А він не знайде його та й не знайде. А дівчинині тури лежать і досі каміннями у воді, і от прислухайсь: то не вода реве, а ревуть тури глухо з-під води. Отже, кажуть, буде таке врем'я, що князь приїде на Турову кручу, повстають тури і підуть шукати собі диких пуц по Україні.

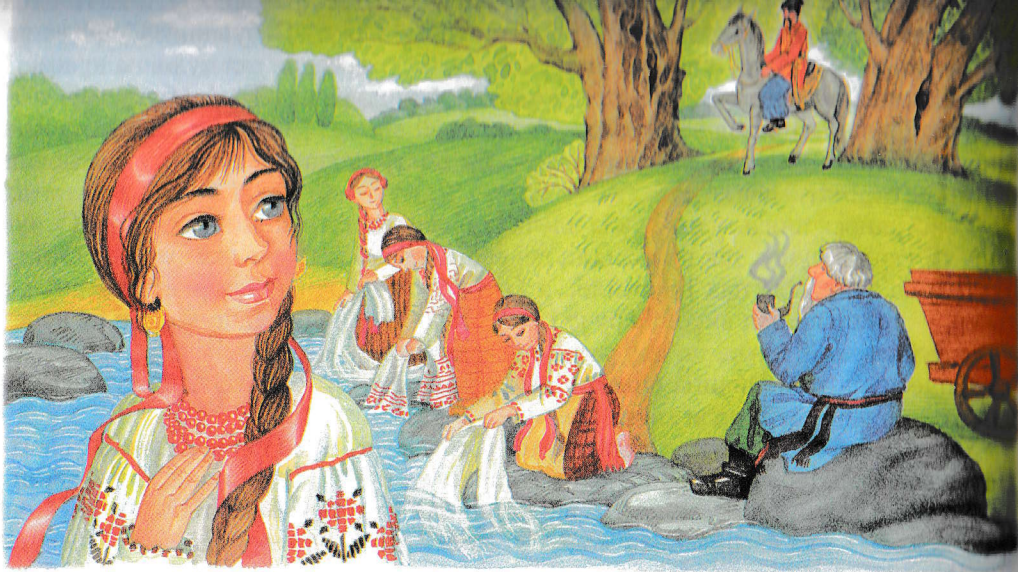
V

Слухають дівчата, да аж сумно їм стало; слухає Орися, да вже боїться й глянути на каміння, що простяглося купою через річку. Вже їй здається, що то справді не каміння і вода шумить якось не так, як вода...

Засмутив зовсім дівчат старий Грива. Не знають уже, чи прать би то їм, чи лодому вбиратись; сором тільки старого Гриви; поглядає-бо на них да тільки неміхається. То, було, люблять прати на самій бистрині, положивши кладку з каменя на камінь, а тепер одійшли далше од кручі, де вода ще не дійшла до каміння і пливе тиха да чиста, хоч вигляньсь, як у дзеркало. І справді, мов у дзеркалі, видно у воді і небо, і кручу з тими кудлатими коріннями, що переплутались із хмелем, і кучеряві в'язи, що повибігали на самий край і попростягали зелені лапи над річкою.

Дивиться Орися у воду, аж у воді на кручі щось зачервоніло; хтось ніби виїхав із пуці на сивому коні і стоїть поміж в'язами. Боїться глянути угору, щоб справді не було там когось; боїться глянуть і на каміння: вже їй здається, що ось-ось заревуть і сунуться з річки зачаровані тури. Смикнула за рукав одну дівчину і показала у воду: дивляться дівчата, аж на Туровій кручі — князь на сивому коні. Так і обімліли. Бо хто ж би сказав, що то й не князь? Увесь у кармазині, а з пояса золото аж капає.

Немало ж, видно, здивувавсь і козак: стоїть на коні нерухомий. Бо хто ж би й не здивувавсь, опинившись над такою кручею? Унизу рине вода через каміння, а над водою сидить нерухомо сивий дід на камені, а там стоять нерухомі дівчата, а пращами, з мокрими полотнищами в руках. Чи дівчата, чи, може, русалки повиходили прати сорочки підводному цареві, що живе в кришталевому будинку під водою. Оце ж, мабуть, і сам він вийшов із води погріти старії кості на сонці. Ще раз погляне козак на сивого діда, ще раз погляне на дівчат: позасукували по

лікоть рукава, попідтикали плахти і мережані заполоччю¹ подоли... Золото не сяє так на дорогих перснях, як сяють у воді й над водою їхні білі ноги. Задивився козак і собі стоїть нерухомо; коли ж гукне на його старий Грива:

— Гей-гей, козаче! Чого се тебе занесло на кручу? Хіба хочеш пополоскати свої кармазини в Трубайлі? — і скоро промовив — зараз наче розбив які чари. Засоромилися дівчата і давай бовтать полотнищами.

А козак одвітує дідові:

— Да й за те слава Богу, що хоть на кручу вибрався. Скажи, будь ласкав, дядусю, як мені виїхати ік Війтовцям?

— А чого тобі треба у Війтовцях?

— Через Війтовці, — каже, — лежить моя дорога.

— А куди ж лежить твоя дорога?

— Моя дорога — до чийогось порога, моя стежечка — до чийогось сердечка.

— Еге, — каже старий Грива, — нехай же тобі Господь у доброму ділі помагає! Отже, куди тобі виїхати. Берись униз, понад берегом; то там трохи нижче буде тобі доріжка; тією доріжкою виїдеш ти на річку. Єсть через річку й кладочки; возом не проїдеш, а конем добрий козак перехопиться.

Подякував козак за пораду, повернув коня і сховався поза деревом.

Як сховавсь, тоді-то вже розгулялися наші дівчата; розписали козака як на папері: які й очі, які й брови, як і говорить, як і всміхається.

Та каже:

— Се твій суджений!

А та:

— Се твій.

А одна додала:

— Не змагайтесь дурно, дівчата: чи рівня ж таки вам пишний князь! Се нашої панночці суджений!

¹ *Запoлoч* — кольорові бавовняні нитки для вишивання.

Божеволіла, — каже, — ти, Параско! Хіба не чула, що він сказав дідові? І кадь їй було, сама не знає чого, що він їде свататися. М'якше од воску дівочіє серце. Таке воно од козацьких очей, як од сонця...

Що ж, — каже Параска, — що їде свататися! Судженої й конем не об'їдеш!

VI

Понесли дівчата сорочки, зложили на віз, зеленою пахучою травою прикрили, поїдали й поїхали додому, свіжі да веселі; щебечуть, як ластівки. Іще далеко не дійав віз до сотницького двора, а в дворі вже чути було, що вертаються.

Орисю, наша панночко! — крикнули дівчата, скоро розчинилися ворота. — Чий же то синий кінь у дворі стоїть? Се ж того козака, що ми бачили, се ж твого жениха, се ж твого судженого!

Ганне Орися, а в серці наче жаром запекло. Чи вона злякалася, чи вона зрадила, сама того не знала.

Виглянув у вікно із світлиці молодий козак: їде у двір віз старими кіньми, із старим синим погоничем; зелена трава волочиться по боках і б'ється по колесах; а в той синій бороди старого Гриви, із-за білої зими червоніє літо — повен віз дівчат у квітках да в намісті, — Орися як сонце поміж ними! Виглянув да аж руки не схапнув:

Се ж вона, се ж вона! — і ото вже тоді почав на прямоту викладувати свою нову нану сотникові, і хто він такий, чого приїхав. Хто ж він такий, то се вже пан сотник знав давно: миргородський осауленко, отаман у своїй сотні, хорошого й багатого роду дитина. А чого приїхав? Приїхав подивиться, що там за Орися така, що там за дочка в сотника Таволги на всю Гетьманщину; а побачивши та й себе показавши, довідаться, чи вже надбала шитих рушників у скриню... Про що втерпів, чого бажав пан сотник, те йому як із неба впало. Не довго думавши, поїхав Орисю. Вийшла у світлицю, червона як калина.

От, Орисю, тобі жених! Чи люб він тобі, чи, може, підождеш кращого?

Хоть би тобі слово промовила, хоть би тобі очима зглянула. Стоїть, сердешненька, і головку схилила.

Начить панотець, що не діждеться од неї одвіту, — бо де ж таки, щоб дівчина сказала, що в її на мислі. Очиці хіба скажуть, а сама ні. Порахував се панотець да й каже:

— Де вже такий козак да люб не буде! Обніміться ж да поцілуйтесь, да й Боже вас благослови!

Обняв козак Орисю, поцілував у її губоньки, що наче із самого меду зліплена, і поклонились обоє низько, до самого долу, панотцеві.

Чи багато ж наїхало дружини на весілля, чи бучно одбули гостей, чи довго гуляли — се вже не наше діло розказувати.

Бачив я Орисю саме перед весіллям; хороша була, як квіточка. Бачив я знов її через рік у Миргороді — ще стала краща замужем, і дитина в неї, як Божа зірочка. Уже я не раз думав собі, на неї дивлячись: «Се Божа слава, а не молодичка! Що, якби хто дотепний змалював її так, як вона єсть, із маленькою дитинкою на руках! Що б то за картина була!»

У 1857 р. Пантелеймон Куліш заснував у Петербурзі власне українське видавництво, де виконував основну редакторську роботу. Тут було видано: роман «Чорна рада» П. Куліша, «Народні оповідання» Марка Вовчка, «Кобзар» Т. Шевченка, «Українські оповідання» О. Стороженка, «Граматку» П. Куліша. Видавництво відіграло помітну роль у розвитку літературного процесу в Україні в 50–60-х роках XIX ст.

Проза як тип художнього мовлення

Проба (латин. *prosa* (*oratio*) — незв'язана, вільна мова) — загальна назва невіршованих творів художньої літератури, написаних за нормами звичайної розмовної мови.

Це — один із двох основних типів літературної творчості. Поезія і проза — глибоко своєрідні роди мистецтва, які розрізняються і формою, і змістом, і своїм місцем в історії літератури.

Проза бере початок з епохи Відродження (твори Дж. Боккаччо, Ф. Рабле, М. Сервантеса), вона виникла значно пізніше від поезії. «Точність і стислість — ось головні достоїнства прози, — писав О. Пушкін. — Вона потребує думок — без них блискучі вирази нічого не варті».

З прозою пов'язані такі літературні жанри, як новела, повість, оповідання тощо.

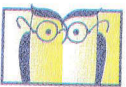
В українській літературі поняття *проза* поширилося в післяшевченківський період.

На відміну від поезії для прози найбільш характерною є взаємодія мови автора, оповідача й персонажів. Художньо-словесна тканина в прозі постає більш «прозорою», відтворює певну життєву реальність безпосередньо. Водночас постійно відчутна образна сила митця, майстерність володіння словом. У прозі значно більшу роль відіграє сюжет, послідовний розвиток дії.

Хоча прозі загалом невласлива ритмічна організація тексту, проте і в прозовій розповіді є своєрідний мовно-стильовий ритм. Іноді прозаїки вдаються до особливо виразної організації ритму в окремих сценах і картинах, у ліричних відступах (наприклад «Чудовий Дніпро в тиху погоду...» з «Вечорів на хуторі біля Диканьки» М. Гоголя, ритмізовані описи у творах О. Довженка та ін.). Як окремий різновид прозових творів вирізняється *вірш прозою*, ритміка якого наближається до віршового, поетичного ритму.

1. Яка слава про Орісю йшла по Україні?

2. Охарактеризуйте образ козака, що з'явився перед дівчатами на Туровій кручі. Чому вони спочатку були в розпачі?

- ти про спосіб спілкування героїв? Якими засобами автор надкреслює добродетель казачества?
4. Яку давньогрецьку поему взято за основу оповідання?
 5. Знайдіть у тексті оповідання слова, які не вживаються в сучасній українській мові. Поясніть їхнє значення (див. виноски).
 6. Зверніть увагу на яскраві художні засоби в оповіданні. Назвіть їх: *походжала, як по меду бджілка; вода чиста, як скло; сива борода; зоря покотиться; золоті роги; буйна голова; в'язи по-вибігали і попростягали зелені лапи над річкою; дівчата щебечуть, як ластівки; росла, як квітка в городі; дитина в неї, як Божя зірочка.*

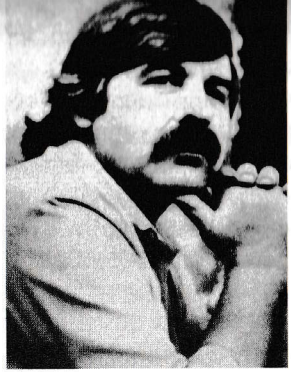
7. Назвіть лише ті ознаки, що притаманні оповіданню як жанру літератури: мала форма, список дійових осіб, епізод із життя героя, історія одного людського життя, прозова форма, велика кількість героїв, розподіл на дії, висновок — повчання, невелика кількість персонажів, розповідь від I або III особи. Доведіть, що «Оріся» за жанром є оповіданням.
8. Слово *ідилія* за словником іншомовних слів має два значення: а) давньогрецький поетичний жанр, для якого характерне ідеалізоване зображення побуту простих людей на лоні сільської природи; б) мирне, тихе, спокійне існування. Яке значення слова, на вашу думку, використав письменник для жанру цього оповідання? Обґрунтуйте відповідь.
9. Яке враження на дівчат справила розповідь діда Гриви?
10. Доведіть, що композиція (побудова) твору — це «оповідання в оповіданні». Розмежуйте сюжетні лінії твору.

11. Про що свідчить прислів'я: Судженого і конем не об'їдеш?
12. Довершіть картину, що не закінчив наприкінці твору П. Куліш: «...Що, якби хто дотепний змалював її так, як вона єсть, із маленькою дитинкою на руках! Що б то за картина була!»

Рекомендована література

1. Жулинський М. Г. У праці каторжній, в трагічній смерті. У кн.: Куліш П. О. Твори. — Т. 1. — К., 1989.
2. Нахлік Є. К. Українська романтична проза 20–60-х років XIX ст. — К., 1988.
3. Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш. — К., 1989.
4. Шендеровський В. Пулюй–Куліш. Подвижники нації. — К., 1997.

ВАСИЛЬ ГОЛОБОРОДЬКО

(Народився 1945 р.)

Василь Голобородько — сучасний поет, творчість якого проп'ягата національним духом. Його твори тематично й емоційно пов'язані з характерним для українців пісенним фольклором, високістю світлих почуттів. Як і поети Л. Костенко, В. Симоненко, М. Вінграновський, В. Голобородько повернув літературу до національного, етнічного, що відобразилося в образності його віршів. Вони насичені думами, символами, фольклорними мотивами, які створюють позитивне сприйняття поезій.

Василь Іванович Голобородько народився 7 квітня 1945 р. в с. Адріанополі на Луганщині. Уже в 15-річному віці почав віршувати та збирати фольклорні перлини: народні пісні, казки, думи. Василь був переконаний, що саме в народних піснях потрібно шукати цікаві образи й тільки завдяки фольклору можна зрозуміти душу народу. «Найпершим джерелом для втамування моїх фольклористичних зацікавлень була моя мати», — писав Голобородько в автобіографії. Захоплення народною творчістю продовжилось і під час навчання в Київському та Донецькому університетах, з яких був виключений за політичну неблагонадійність.

Василь Голобородько працював на шахтах, на різних роботах у радгоспі, нині мешкає в Луганську. Він — автор збірок «Зелен день», «Ікар на метеликових крилах», «Калина об Різдві», «Слова у вишиваних сорочках», у яких висвітлює духовність України. Йому притаманне глибинне відчуття мови. У своїх віршах поет створює неперевершені метафори емоцій, поривань душі, відчуттів, ситуацій.

Твори поета перекладені багатьма мовами світу. Зокрема, у 1983 р. в Югославії було видано антологію поезій із красномовною назвою «Від Рабіндраната Тагора до Василя Голобородька». Він — лауреат Державної премії України імені Тараса Шевченка.

1. Чиї традиції в літературі продовжив молодий поет В. Голобородько?
2. Визначіть основні риси його творчості.
3. Назвіть витоки любові поета до фольклору.
4. Які найвідоміші збірки поезій В. Голобородька ви запам'ятали?
5. Доведіть світове визнання поета.

Чи знайдете ви з усього різноманіття свят дивовижніше та чарівніше за Івана Купала? Напевно, ні. Воно має якусь загадковість і водночас велику енергію. Мабуть, тому, що це свято дуже давнє і його шанували й відзначали наші пращури.

Ніч на Івана Купала повна різних див: чути мову звірів, рослини не рмадають, а місяця на місце, цвітуть чудодійні квітки, а поміж ними й папороть. Вона розцвітає опівночі, загорається диво-вогнем, але одразу й осипається. Хто встигне зірвати цю квітку, тому відкриються закопані скарби, ця людина дістане чудодійну силу та знання. Проте рослину стереже вся нечиста сила, щоб її ніхто не знайшов.

У теплій ночі напередодні Івана Купала люди вбачали щось особливо таємниче. А шукачі цілющих рослин найбільше вірили в силу трав, зібраних у росах цієї незвичайної ночі. Це — розрив-трава, Іван-та-Мар'я, чорнобильник, ведмеже вушко тощо. Чорнобильник — це жертвоне зело, яке кидають в Іванів вогонь і просять чого хочуть, і тоді бажання обов'язково збудеться. Чудодійна навіть Іванівська роса, коли нею вмитися, вона надає краси обличчю.

МОВА РОСЛИН

«Купало, Купало, засвіти ніч!»
 Купало птаха ночі подвоєю:
 на одну гору садовить птаха, що є вечір,
 на другу гору садовить птаха, що є ранок,
 і стало у долині серед ночі видно як удень.
 «Купало, Купало, даруй мову рослинам!»
 Купало підійде до рослини, що спить,
 збудить тихенько: «Уставай», —
 квітка прокинеться, а навколо не ніч, а день,
 треба розмовляти.
 Сон-трава каже:
 «Я — щоб дитині добре спалося».

Ранник каже:
 «Я — щоб рани скоро гоїлися».

Розрив-трава каже:
 «Я — відкриваю темниці».

К. Білокур. Колгоспне поле (Фрагмент)

Аналізуємо поетичний твір

При написанні вірша «Мова рослин» В. Голобородько використав «розсипані» в українському фольклорі образи. Це були символи з міфологічних уявлень давніх людей, які бачили світ як єдине ціле. Саме тоді в їхній уяві виник культ дерева, лісу, трав, рослин. Їм надавали магічних властивостей; існували навіть священні гаї, де не можна було зламати гілку. У вірші «Мова рослин» показане сприйняття давніх людей слов'янського бога достатку, краси, кохання Івана Купала, який у В. Голобородька засвічує ніч, утворює ранок і вечір, примушує рослини говорити. Купало, Купайло, Купала — так називали цього персонажа слов'янської міфології. Під пером поета оживають рослини, знайомі кожному з нас: сон-трава, розрив-трава, ранник, ряст, пролісок та ін. Ці образи-символи разом з іншими створюють ту основу духовної пам'яті українського етносу, яку намагається повернути нам В. Голобородько.

1. Для чого в природі існує рослина?
2. Поясніть назву вірша. Чи пов'язана вона з уявленнями давніх людей про виникнення світу?
3. Що означають два птахи в руках Івана Купала?
4. Чи можна встановити риму у вірші? Чому?
5. Як у цьому вірші автор визначає духовність українців?
6. Що повідали вам рослини? Які таємниці вони знають? Які традиції свята вам ще відомі?

МИ ЙДЕМО

Ми йдемо по Україні:
від степів до гір,
від лісів до морів —
звідусіль виходимо на прадавні шляхи,
і немає нам ліку.

Ми чинимо волю наших прадідів,
це вони нас послали у путь,
щоб ми йшли нашою віковичною землею
із нашими багатолюдними містами,
із нашими тихомрійними селами,
із нашими золотоверхими церквами.

Ми гордо йдемо шляхами України:
ви, які виглядаєте у вікна, як сусіди,
щоб подивитись на нас, гордо йдучих,
ви, які визираєте з-за рогу, як вороги,
щоб подивитись на нас, гордо йдучих, —
ви всі бачите, як ми гордо
йдемо дорогами України.

Ми йдемо,
не вимагайте від нас доказів нашої прихильності
до руху,
не вимагайте пояснень причин, що привели нас
у рух.

Марна ваша справа — виставляти проти нашої
ходи
контраргументи,
що ви їх здобуваєте із мертвих джерел,
намагаючись зупинити нашу ходу,
марна ваша справа — ми йдемо.

Ми йдемо по Україні,
пов'язані вишиваними дівочими руками
рушниками,
і радість сяє в наших очах.

Вірш В. Голобородька «Ми йдемо» можна вважати своєрідним гімном¹, бо він утверджує впевнену ходу українського народу рідною землею. У ньому звучить оптимістичний настрій, який панував у суспільстві наприкінці 80-х років ХХ ст. Вірш передає надію на здійснення віковичних прагнень наших прадідів — відродження Української держави.

Твір написано на межі прози і вірша. Він має особливу будову: відсутність рими й різну довжину рядків.

ТЕОРІЯ
ЛІТЕРАТУРИ

Вільний вірш — це вірш без рими та з рядками різної довжини. Це одна з провідних форм сучасної поезії, сприйнята як виокремлена система віршування.

Вільний вірш, верлібр — це система віршових рядків, ритмічна єдність яких ґрунтується лише на інтонаційній подібності. Рядки можуть відрізнятися один від одного і числом складів, і розміщенням наголосів. Твори, написані вільним віршем, часто не мають поділу на строфи, інколи позбавлені рим. Наприклад: «Осінь така мала, // осінь // славна. // Осінь матері їсти несе...» (П. Тичина). Вільний вірш використовували у своїх поезіях Леся Українка, І. Франко, А. Фет, О. Блок, В. Брюсов та ін. Верлібр притаманний творчості В. Голобородька. Це спосіб мислення поета, який іде від його народного світогляду.

1. Чому вірш «Ми йдемо» можна вважати своєрідним гімном для кожного українця?
2. Доведіть, що вірш написано верлібром.
3. Чому *радість сяє в наших очах*? Чому марна справа тих людей, хто хоче зупинити мирну ходу народу? Знайдіть у вірші епітети, які свідчать про це?

4. За допомогою яких засобів у вірші відтворюється сила і міць українського народу? Назвіть і прокоментуйте їх.

5. Назвіть образи, з якими в автора асоціюється Україна.

6. Зробіть спробу написати власний вірш верлібром на тему: «Розвиток культур усіх народів у незалежній Українській державі».

Рекомендована література

1. Голобородько В. Слова у вишиваних сорочках. Вірші. — К., 1999.
2. Голобородько В. Летюче віконце: Вибрані поезії / Вст. ст. І. Дзюби. — К.: Український письменник, 2005.

¹ Гімн — урочиста хвалебна пісня або музичний твір на честь кого-, чого-небудь.

По вертикалі: **1** — видатний український письменник, якого називають українським Мойсеєм; **2** — поет, чиє ім'я уособлює Україну; **3** — ім'я письменника, про якого кажуть: «найоригінальніша постать в українській літературі»; **4** — персонаж легенди, якому явився громовладний Перун; **7** — прізвище героя твору Антоненка-Давидовича; **9** — персонаж оповідання П. Куліша; **11** — слов'янський бог весняних робіт і любові; покровитель сівачів; **15** — ім'я автора вірша «Лова рослин»; **18** — поетичний жанр, для якого характерне зображення безтурботного життя людей на тлі чарівної природи; **20** — героїня оповідання П. Куліша; **22** — місто, де поховано Т. Шевченка; **24** — перше слово в назві твору Б. Антоненка-Давидовича.

По горизонталі: **5** — зображення зовнішності людини засобами художнього слова; **6** — ім'я героя оповідання А. Чайковського; **8** — село, де народився І. Франко; **10** — стародавнє село в Карпатській Русі, у якому відбуваються події в повісті І. Франка; **12** — перше слово в назві новели українського письменника, автора повісті «Журавлі»; **13** — український письменник, автор посібника «Як ми зоримо»; **14** — ім'я героя повісті В. Нестайка «Тореадори з Васюківки»; **16** — прізвище письменниці, авторки «Легенд старокиївських»; **17** — сукупність звичаїв того чи іншого народу; **19** — місце розташування язичницької святини, де цар Беркут молився Дажбогові-Сонцю; **21** — прізвище українського письменника, автора відомої вам новели; **23** — одна з ознак жанру новели; **25** — про що мова навчила співати ліричного героя з вірша М. Сингаївського «Чорнобривці»; **26** — спільна назва слів чи висловів, ужитих у переносному значенні; **27** — перше слово з назви вірша А. Кримського; **28** — останнє слово з назви вірша Кримського.

СТРУКТУРНИЙ СЛОВНИК

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИХ ТЕРМІНІВ

I. Жанри фольклору

◆ **Балáда** — невеликий віршований ліро-епічний твір казково-фантастичного, легендарно-історичного чи героїчного змісту із напруженим драматичним сюжетом і співчутливо-сумним звучанням.

◆ **Ду́ма** — українська народна ліро-епічна пісня переважно героїчного змісту про важливі історичні події в житті українського народу, найчастіше — про боротьбу проти іноземних поневолювачів.

◆ **Легéнда** — народний переказ про життя якоїсь особи чи незвичайну подію, оповитий фантастикою, казковістю.

◆ **Пі́сня** — невеликий, усний віршований твір, призначений для співу.

◆ **Історі́чна пі́сня** — це один із жанрів фольклору, у якому розповідається про конкретні історичні події чи реальних історичних осіб і висловлюється ставлення народу до цих подій чи героїв.

II. Жанри літератури

◆ **Ві́рш** — невеликий ліричний або ліро-епічний твір, написаний у віршованій формі.

◆ **Новéла** — невеликий за обсягом прозовий твір про незвичайну життєву подію з несподіваним фіналом.

◆ **Опові́дання** — невеликий прозовий епічний твір, у якому йдеться про один чи декілька епізодів із життя одного (іноді кількох) персонажів.

◆ **Пові́сть** — як правило, прозовий твір, у якому розповідається про одну або кілька подій одного чи кількох головних героїв протягом досить тривалого часу.

III. Віршові розміри

◆ **Стопа́** — повторювана у вірші група складів, до якої входять один склад наголошений і один або два ненаголошених. Стопи бувають двоскладові (ямб, хорей) і трискладові (дактиль, амфібрахій, анапест) тощо.

◆ **Хорéй** — двоскладова стопа з наголосом на першому складі (— ∪).

◆ **Ямб** — двоскладова стопа з наголосом на другому складі (∪ —).

◆ **Да́ктиль** — трискладова стопа з наголосом на першому складі (— ∪ ∪).

◆ **Амфібра́хій** — трискладова стопа з наголосом на другому складі (∪ — ∪).

◆ **Анапéст** — трискладова стопа з наголосом на останньому складі (∪ ∪ —).

- ◆ **Гіпербола** — надмірне художнє перебільшення якихось рис, ознак предмету чи явища.
- ◆ **Епітет** — художнє означення, яке образно й емоційно підкреслює одну з рис предмета або явища.
- ◆ **Метафора** — слово або словосполучення, яке переносить ознаки одного предмета або явища на інше на основі подібності чи протиставлення.
- ◆ **Порівняння** — зіставлення одного явища чи предмета з іншими як зобразовано-виражальний засіб у художньому мовленні (віршах чи прозі).

V. Композиція та її елементи

- ◆ **Композиція** — побудова літературного твору й розміщення в повній послідовності та взаємозв'язку всіх його частин (розділів, епізодів, сцен, картин і образів), продумане розгортання подій і групування та розстановка персонажів.
- ◆ **Діалог** — розмова двох чи кількох дійових осіб.
- ◆ **Інтер'єр** — опис приміщення в літературному творі.
- ◆ **Монолог** — тривале, внутрішньо однорідне і зв'язне висловлювання, що належить одній особі й виражає її думки, свідомі чи підсвідомі переживання, рефлексії, почуття тощо.
- ◆ **Пейзаж** — опис природи в літературному творі та інших видах мистецтва.
- ◆ **Портрет** — опис зовнішності дійової особи в літературному творі; обличчя, статури, одягу та взуття, манери триматися, жестів тощо.
- ◆ **Сюжет** — подія чи система подій, у яких розкриваються характери персонажів і весь зміст твору.

ВІДПОВІДІ НА КРОСВОРДИ

на с. 30
По вертикалі: 1 — Сава Чалий; 3 — бандурист; 4 — Богуславка; 5 — Обрядові; Балада; 8 — Лірика; 9 — Дума; 11 — Поет; 12 — Вересай; 13 — Жнивні; 15 — Архаїзм; — Ліра.

По горизонталі: 2 — Рамбо; 4 — Боян; 7 — Великдень; 10 — Гіпербола; 12 — Віра; — Жанр; 14 — Драма; 16 — Речитатив; 17 — Славословіє; 19 — Епічні; 20 — Зачин.

на с. 252
По вертикалі: 1 — Франко; 2 — Шевченко; 3 — Наталена; 4 — Ларта-діва; Летючий; 9 — Грива; 11 — Ярило; 15 — Василь; 18 — Ідилія; 20 — Оріся; 22 — Крила; — Крила.

По горизонталі: 5 — Портрет; 6 — Павлусь; 8 — Нагуєвичі; 10 — Тухля; 12 — Цвіт; — Антоненко-Давидович; 14 — Ява; 16 — Королева; 17 — Міфологія; 19 — Ясна поляна; — Лепкий; 23 — Лаконізм; 25 — Надію; 26 — Тропи; 27 — Весняна; 28 — Розмова.

ВІД АВТОРІВ	5
-------------------	---

МИНУВШИНА УКРАЇНИ У ФОЛЬКЛОРИ	7
НАРОДНІ ДУМИ	11
Дума про Марусю Богуславку	15
ІСТОРИЧНІ ПІСНІ	20
Ой на горі та жєнці жнуть	22
НАРОДНІ БАЛАДИ	24
Ой був в Січі старий козак	26
Кросворд до розділу «Минувшина України у фольклорі»	30
І ОЖИВА ІСТОРІЯ НАРОДУ	31
ТАРАС ШЕВЧЕНКО	34
«І виріс я на чужині...»	37
Заповіт	40
ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛШ	44
Оріся	46
ІВАН ФРАНКО	54
Захар Беркут (<i>Скорочено</i>)	57
АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ	117
За сестрою (<i>Скорочено</i>)	118
БОГДАН ЛЕПКИЙ	156
Цвіт щастя	157
СТЕПАН ВАСИЛЬЧЕНКО	161
Свекор	162
АГАТАНГЕЛ КРИМСЬКИЙ	166
Святе кохання (<i>Скорочено</i>)	168
Весняна розмова	170
НАТАЛЕНА КОРОЛЕВА	172
Скитський скарб	174
МИКОЛА СИНГАЇВСЬКИЙ	179
Батьківське поле	180
Чорнобривці	183
Полісяночка	184
БОРИС АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ	186
Крила Артема Летючого	188
БОРИС ХАРЧУК	197
Планетник	198
ВАЛЕНТИН ЧЕМЕРИС	223
Візантійський кінь	225
ВАСИЛЬ ГОЛОБОРОДЬКО	248
Мова рослин	249
Ми йдемо	250
Кросворд до розділу «І ожива історія народу...»	252
Структурний словник літературознавчих термінів	253
Відповіді на кросворди	254

*РАДЧЕНКО Антоніна Федорівна
БАЛІНА Катерина Никифорівна
ТРИГУБ Ірина Анатоліївна*

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Підручник для 7 класу загальноосвітніх
навчальних закладів з навчанням мовами
національних меншин

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

Редактор *Н. Забаштанська*
Макет, художнє оформлення *В. Мітченка*
Художній редактор *К. Свіргуненко*
Технічний редактор *І. Селезньова*
Комп'ютерна верстка *С. Груніної, О. Руденко*
Коректор *Ю. Ткаченко*

У підручнику використані ілюстрації:
Ф. Гуменюка, Г. Якутовича, В. Ульянової, В. Баріби, В. Мітченка
та репродукції з видань по мистецтву.

Підписано до друку 24.11.2008. Формат 70×100/16.
Папір офс. № 1. Гарнітура Петербург. Друк офс. Ум. др. арк. 20,276.
Обл.-вид. арк. 21,343. Ум. фарбо-відб. 85,536.
Тираж 2000 прим. Зам. № 8-1202.

Видавництво «Грамота»
Кловський узвіз, 8, м. Київ, 01021
тел./факс: (044) 253-98-04, тел.: 253-90-17, 253-92-64
Електронна адреса: gramota@ukrpost.net

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру України
суб'єктів видавничої справи ДК № 341 від 21.02.2001 р.

Віддруковано з готових діапозитивів видавництва «Грамота»
у ВАТ «Харківська книжкова фабрика "Глобус"»
вул. Енгельса, 11, Харків, 61012